НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ. МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН

ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 2 (16)

м. Київ
2017

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 2 (16) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2017. – 122 с.

Редакційна рада
В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія
Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,
І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),
О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,
П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),
В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група
Т.В. Губань (коректор), А.Ф. Малород (комп'ютерна коректура),
С.В. Нікітіна (верстка)

Згідно з рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 3 від 14 липня 2017 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 6 від 15 червня 2017 р.

© Національний музей історії України
у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Олександр ОСИПЕНКО
ДЖЕРЕЛА З ВИВЧЕННЯ СТАНОВИЩА СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ТА «ТРУДОВИХ ГРОМАД» НА ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1941 – 1944 рр.) 5

Микола СЛОБОДЯНЮК
ДУХОВНИЙ СПРОТИВ НАЦИЗМУ В УКРАЇНІ (1939 – 1944 рр.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ 16

Андрій СЛЮСАРЕНКО
СИЛИ СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ ЯК ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ ЗБРОЙНИХ СИЛ: ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ 27

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Андрій ЛИСЕНКО
УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр. 37

ГРАНІ ВІЙНИ

Сергій ПЕТРУХІН
ВІЙСЬКОВЕ ЗАСТОСУВАННЯ ШТРАФНИХ ТА ШТУРМОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ У БОЙОВИХ ДІЯХ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1942 – 1944 рр.) 46

ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ СУЧАСНОСТІ

Олександр КАЛІНІЧЕНКО
ІСТОРІЯ МОРСЬКОГО КОНФЛІКТУ МІЖ КИТАЄМ ТА В'ЄТНАМОМ І ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ПІДВОДНОЇ СКЛАДОВОЇ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ СИЛ КРАЇН РЕГІОНУ 62

МУЗЕЄФІКАЦІЯ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ПАМ'ЯТОК

Ігор ЛИСИЙ
ВЕКТОРИ МУЗЕЄФІКАЦІЇ ЗАМКІВ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ 75

ОСОБЛИВОСТІ МУЗЕЙНОГО НАУКОВОГО КОМПЛЕКТУВАННЯ

Володимир ТРЕТЯК
ПІДСУМКИ НАУКОВОГО ВІДРЯДЖЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ ДО ВЕРХОВИНСЬКОГО РАЙОНУ
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 2016 р. 88

МУЗЕЙНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Володимир РУГАЛЬ
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ЗАГИБЛИХ ВІННИЧЧИНИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ
МУЗЕЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ 93

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Володимир СІМПЕРОВИЧ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР «ІЗРАЇЛЬСЬКА МУЗЕОЛОГІЯ
ТА КРАЩІ ПРАКТИКИ ПРЕЗЕНТАЦІЇ ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ
В МУЗЕЯХ СВІТУ» (м. ЛЬВІВ) 114

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Олександр ЛИСЕНКО
ІДЕОЛОГІЯ ПРИНЕСЕНА НА БАГНЕТАХ 117

НАШІ АВТОРИ 121

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 93(477.7) "1939/1945"

© *Олександр ОСИПЕНКО*

ДЖЕРЕЛА З ВИВЧЕННЯ СТАНОВИЩА СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ТА «ТРУДОВИХ ГРОМАД» НА ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1941 – 1944 рр.)

Здійснено аналіз джерел із вивчення становища сільського населення та «трудових громад» на південно-західних українських землях.

У ході дослідження вдалося виокремити чотири групи джерел. До першої належать документи вищих органів влади, зокрема Кабінету Міністрів Румунії та адміністративного апарату губернаторства «Трансністрія». Друга група джерел містить збірники документів і матеріалів. Третя охоплює періодичні видання окупаційного походження, які виходили на території Трансністрії впродовж 1941 – 1944 рр. Доповнює картину окупаційного періоду четверта група джерел, яка містить мемуари.

Ключові слова: *Трансністрія, джерела, архіви, періодичні видання, мемуари.*

У сучасній історичній літературі періоду Другої світової війни, незважаючи на багатовекторність її висвітлення, донині залишається чимало недосліджених питань, які торкаються окупаційної політики сателітів Німеччини на захоплених ними територіях. Однією з таких прогалин, яку актуалізує наше дослідження, є аналіз джерел із вивчення становища сільських мешканців та працівників «трудових громад» у Трансністрії (1941 – 1944 рр.).

Стосовно історіографії порушеного питання слід зазначити, що науковці у своїх дослідженнях фрагментарно підійшли до його вивчення. У зарубіжній історіографії до цієї проблеми зверталися американський учений О. Даллін, молдавська дослідниця Р. Соловей, які у своїх працях, посилаючись на значний масив джерел, не виокремили їх в окремі розділи [1; 2]. У радянській історіографії порушене питання лише фрагментарно зачепив І. Левіт [3]. Висвітленням джерелознавчих аспектів румунської окупаційної політики характеризуються праці сучасних українських дослідників: М. Михайлуца здійснив глибокий аналіз джерельної бази становища Православ'я на Півдні України в роки Другої світової війни, Н. Дейнека дослідила джерела, які пролили світло на маловідомі аспекти

румунського окупаційного режиму [4; 5]. І. Моторна охарактеризувала джерела, які розкривають сутність політики румунської адміністрації щодо етнічних груп на території Трансністрії (1941 – 1944 рр.) [6].

Мета статті полягає у здійсненні комплексного аналізу різноманітних видів джерел із вивчення становища сільського населення та «трудових громад» на південно-західних українських землях (1941 – 1944 рр.).

Джерельну базу проблематики, присвяченої життєдіяльності сільського населення, питанням функціонування «трудових громад», сутності аграрної політики румунської окупаційної адміністрації в губернаторстві «Трансністрія», представляють насамперед ексклюзивні, раніше невідомі науковому загалу, а відтак, не введені до наукового обігу архівні документи південноукраїнських архівосховищ. У процесі їх вивчення та аналізу дійшли висновку щодо виокремлення чотирьох груп джерел, зокрема: архівні документи, збірники документів і матеріалів, періодична преса, наративні матеріали.

Першу групу джерел можна презентувати кількома підгрупами. До першої підгрупи зараховано документи румунського походження, переважно румуномовні документи вищих органів влади, зокрема Кабінету Міністрів Румунії – директиви, накази, розпорядження, інструкції тощо. У цьому масиві автентичних джерел розглядається та інтерпретується політична та економічна вигода від приєднаних румунами нових земель, зосібна приєднання Трансністрії до сфери «економічного адміністрування та експлуатації»; напрями окупаційної політики на загарбаних територіях, плани, форми і методи адміністративного й економічного управління на окупованих територіях, використання сільськогосподарського потенціалу Південно-Західної України для забезпечення продовольчими та сировинними ресурсами як Румунії, так і румунської армії.

Другу підгрупу джерел становлять документи, продуковані безпосередньо адміністративним апаратом губернаторства «Трансністрія», а саме: численні накази, розпорядження, інструкції, звітні документи, донесення, доповідні записки, оголошення адміністративних і господарських підрозділів губернаторства, повітових та місцевих органів – претур та примарій.

Зазначений вище масив документів, який дещо змінює сприйняття румунської окупаційної політики в 1941 – 1944 рр., зосереджений у Державному архіві Одеської області (далі – ДАОО), Державному архіві Миколаївської області (далі – ДАМО), Державному архіві Вінницької області (далі – ДАВО). У фондах цих архівосховищ зберігаються різноманітні матеріали та трофейні документи окупаційної адміністрації Трансністрії.

Загалом автор використав матеріали з 20 фондів, трьох вищезазначених вітчизняних архівних установ.

Особливого значення набуває саме використання вперше залучених джерел румунського походження, оскільки в радянський повоєнний період доступ до цих документів був табуйованим і закритим для дослідників. Тільки з набуттям Україною незалежності процеси демократизації суспільства призвели до відкриття

спецхранів архівосховищ, дали можливість науковцям активно перейти до змістовного вивчення «підокупаційних» фондів. Водночас слід наголосити, що через суб'єктивні причини, переважно через незнання румунської мови (якою переважно здійснювалося ведення документації в губернаторстві «Трансністрія») значною мірою гальмувався процес віднайдення документальних матеріалів, аналізу їх та введення до наукового обігу. Отож наукове впровадження джерельного масиву в історичній літературі і, відповідно, актуалізація зазначеної проблематики охопили значний період – від середини 90-х рр. до початку XXI ст.

Значну частину важливої інформації, що дає можливість досліджувати сільськогосподарську політику румунів на окупованих землях дністровсько-бузького межиріччя, знаходимо в ДАОО. Надзвичайно цінними є матеріали фонду Р-1932 – «Об'єднаний фонд трудових громад Одещини періоду румунсько-німецької окупації», який містить значний археографічний масив (аж 4223 справи!). Ця обставина, власне, змушує дати ґрунтовнішу характеристику його документальному складнику.

У справах цього фонду знаходимо румуномовні (також трапляються перекладні російською та українською мовами) розпорядження, постанови, інформаційні повідомлення окупаційної адміністрації губернаторства «Трансністрії» щодо реформування сільського господарства та перетворення радянських колгоспів на «трудові громади» (спр. 674). Аналіз документів низки справ (13, 585 та 1637) дав можливість визначити кількісний та якісний склад членів громади, установити палітру форм та видів оплати праці. Матеріали справ 42, 207, 1051, 2797 та ін. дали можливість зробити підрахунки й, відповідно, на їхній основі вибудувати статистичний аналіз видів та норм податків, визначити загальні обсяги вилученої та зданої сільськогосподарської продукції у вигляді податку як від кожного селянина індивідуально, так і загалом по сільських трудових громадах. Значний комплекс справ цього фонду містить низку розпоряджень низових ланок адміністративних органів – примарій та претур із приводу організації господарського життя, характеру робіт, акти про закінчення сівби, обліку урожаю тощо; звіти та акти ревізій діяльності трудових громад, а також відомості про видачу сільгосппродуктів їхнім членам. Тут також широко представлені прибутково-розхідні документи, відомості про облік наявних у власності громад різних видів тварин та худоби, а також вичерпна інформація про наявний сільськогосподарський інвентар. Проаналізовано деякі розпорядження, які контролювали організаційно-технологічний процес обробітку землі, охоплюючи його від моменту зорювання й засіву до збору зернових культур. Значну увагу окупаційна влада приділяла умовам утримання свійських тварин, годуванню та випасу худоби тощо.

Вивчення справ фонду Р-1932 дало нам можливість простежити систему покарань і виокремити, які саме норми покарань загрожували селянам та членам трудових громад у разі саботажу чи умисного знищення сільськогосподарської продукції і псування реманенту.

Попри важливу для розкриття поставленої мети зазначену документацію, яка допомагає скласти загальну картину сільськогосподарських процесів на досліджуваних теренах, архівні справи фонду розкривають різноманітні, часом полярні, побутові умови сільських працівників, ілюструють окремі моменти повсякденного життя населення окупованої глибинки загалом і членів трудових громад зокрема. До прикладу, інформативна насиченість низки справ (особливо спр. 674) дала змогу визначити санітарно-гігієнічний стан мешканців цього регіону.

З фонду «Дирекція економіки губернаторства Трансністрії» (Ф. Р-2254) дослідник використав виявлені окупаційні накази, постанови, розпорядження, інструкції губернаторства щодо вивезення сільськогосподарської продукції (зерна, тварин) із задністрянських земель до Королівства Румунія в 1943 р. Виокремлено низку адміністративних важелів, які розкривають сутність румунської окупаційної системи, що простежується незавуальованою картиною підокупаційного життя пересічного сільського трудівника.

Значний пласт археографічних матеріалів, який дав можливість поглибити досліджуване питання, зберігається у фондах повітових префектур. Віднайдено й вивчено різноплановий матеріал фондів: «Префектура Овідіопольського повіту» (Ф. Р-2357), «Префектура Ананьївського повіту» (Ф. Р-2362) та «Друга поліцейська дільниця м. Одеси» (Ф. Р-2353), що дає змогу проаналізувати систему органів управління губернаторством на рівні префектур, претур і примарій. Проте важливу основу цих фондів становлять справи, які містять накази, постанови губернаторства та префектів про методи окупантів щодо організації функціонування сільського господарства в Трансністрії.

Дорогоцінну документальну основу для вивчення освітніх можливостей підокупаційного сільського населення, дослідження організації румунською владою навчально-виховного процесу в сільській місцевості, віддаленої від столиці губернаторства, містить фонд Ф. Р-2249 «Дирекція культури губернаторства «Трансністрія 1942 – 1943 рр.». Прискіпливе вивчення й аналіз справ фонду (наприклад, спр. 63) дозволило скласти перелік та визначити загальну кількість шкільних навчальних закладів у губернаторстві, які функціонували за румунської влади в 1942 р. Цінним джерелом інформації є справи 122 та 123, аналіз яких дав можливість відтворити загальну картину шкіл, зробити зрізи за національною та гендерною ознаками, вивести чисельно-статистичні дані наповнюваності класів за віковою шкалою.

Об'єктивному уявленню про організацію навчального процесу за румунським зразком, про його специфіку в повітах з переважно українським населенням, побутові проблеми сільських школярів та їхніх батьків, оцінювання успішності дітей, ставлення населення до насаджуваної румунської пропаганди, релігійності та мови подає фонд «Префектура Березівського повіту Губернаторства Трансністрія 1941 – 1944 рр.» (Ф. Р-2361).

Серед архівних джерел, що зберігаються у ДАОО, знаходимо також матеріали фонду «Претура Ананьївського району, Ананьївського повіту, губернаторства Трансністрія, 1941 – 1944 рр.» (Ф. Р-2380). Із численних справ удалося віднайти й відсепарувати відомості про кількість санітарно-медичних закладів у регіоні, реконструювати можливості населення щодо збереження їх здоров'я, лікування та запобігання хворобам. У цьому ж фонді зберігаються справи, які на прикладі конкретно взятого району допомогли виявити норми матеріального стимулювання сільськогосподарських працівників, а також визначити розміри оплати праці сільського педагогічного персоналу.

Джерела статистичного характеру, на підставі яких удалося проаналізувати масштаби збитків, завданих румунськими окупантами сільському господарству Одеської області, зберігаються у фонді «Одеський обком компартії України» (Ф. П-11, оп. 11), безпосередньо в 51-й справі. Винятково об'єктивний погляд на подану інформацію дає можливість сприймати її близько до історичної достовірності, відкинувши ідеологічний та пропагандистський складник.

Цінним джерелом інформації та матеріалом для аналізу сутності аграрної політики румунів, становища сільського населення на окупованих землях, життєвих можливостей і стратегії виживання в умовах війни є документи, що зберігаються в Держархіві Миколаївської області. Фонд «Очаківська міська поліція, м. Очаків Очаківського повіту» (Ф. Р-1651) містить низку важливих, на нашу думку, наказів, відповідно до яких місцеве населення змушене було, крім сільськогосподарської продукції, здавати різні речі (рукавиці, шкарпетки тощо) та різноманітні кольорові метали на потреби окупаційної влади.

Пізнавально-науковому підходу в концепті дослідження надзвичайно посприяла солідна джерельна база інших фондів ДАМО: «Земельні товариства Варварівського району Очаківського повіту» (Ф. Р-1672), «Земельні товариства Олександрфельдського району Очаківського повіту» (Ф. Р-1718) і «Сільськогосподарські общини Очаківського району та повіту» (Ф. Р-1721). Археографічна інформативність справ фонду дає можливість простежити, яким чином розповсюджувалися окупаційні документи, накази й розпорядження губернатора «Трансністрії» та чиновників відповідних структур його кабінету. Водночас маємо можливість простежити за роботою функціонерів Очаківської префектури, які здебільшого регламентували експлуатацію сільського господарства (податки, форми оплати праці). Значний обшир матеріалу репрезентує повсякдення пересічного селянина, його антропологічні можливості, унормування харчування, споживання хліба, користування санітарно-побутовими ресурсами, гігієнічними засобами тощо.

Цікаві документи також зібрані в матеріалах фондів «Трудові общини Мостовського району Березівського повіту» (Ф. Р-2469), «Трудові общини Велико-Врадіївського району Голтського повіту» (Ф. Р-2512), «Трудові общини Голтського району та повіту» (Ф. Р-2540), «Трудові общини Кривоозерського району Голтського повіту» (Ф. Р-2574). Інформація, що зберігається у справах цих

фондів, дала можливість зрозуміти деякі способи життєвих рефлексій населення у створених окупантами тяжких умовах, особливо «впадає в очі» масштабне поширення самогоноваріння серед селян, що розглядалося як стаття прибутку. Не менш важливою є інформація про використання в сільському господарстві регіону праці радянських військовополонених.

Серед обширу окупаційних фондів та справ удалося виокремити та детально простудіювати документи, які стосуються організації та налагодження освітнього процесу на теренах Миколаївщини. Наприклад, справи фонду «Шкільний інспектор Олександрфельдського району Очаківського повіту» (Ф. Р-1762) проливають світло на зміст навчально-виховних програм з окремих дисциплін, репертуар та пропагандистську спрямованість шкільних гуртків, їх румунізаторську сутність. Матеріали фонду «Ново-Андріївська школа Ландауського району Березівського повіту» (Ф. Р-1763) представлено низкою наказів, які розкривають окупантську сутність влади, що не гребувала використанням дитячої праці, залучаючи школярів до виконання робіт на полях сільських громад. Різноманітні записки, звернення та прохання керівництва шкіл до окупаційних органів влади дали підстави відстежити розмаїття проблем, пов'язаних із виживанням освітніх закладів через погане опалення в зимовий період, забезпеченням паливом до проведення ремонтних робіт, виплатою заробітної плати, відвідуванням школи, штрафами за прогули уроків тощо (спр. 2, 5).

Важливий масив документів використано з ДАВО, особливо фондів Могилів-Подільської повітової префектури (Ф. Р-2966) та Ямпільської (Жугастрівської) (Ф. Р-2988) повітової управи. Це, зокрема, цінна інформація щодо розпоряджень адміністрації губернаторства, листування з районними претурами з приводу заборони музичних творів радянських композиторів, посилення пропаганди серед населення через поширення румунської та християнської літератури, преси тощо. Розуміння стану шкільної справи, реальних можливостей дітей сільських громад отримувати знання подають джерела фонду Р-2988 Ямпільської (Жугастрівської) повітової управи, у яких зберігаються інвентаризаційні акти, висновки шкільних комісій, розклад уроків тощо. Інформація про розшук репресованих радянськими каральними органами вчителів, надання їхнім родинам допомоги, виділення квартир педагогічним працівникам, відповідні заяви на прохання вчителів про звільнення їх від податків та інше свідчать про соціально вмотивовану спрямованість румунської окупаційної влади, яка намагалася використати вчителів задля аргументації румунської присутності в захоплених землях.

Друга група джерел акумулювала збірники документів і матеріалів, у яких опублікована хоча й незначна частина документів, проте оприлюднені джерела дали змогу виокремити та уточнити деякі моменти окупації південно-західної України. Незначна частина, зважаючи на час видання збірника й публікації документів та матеріалів «Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945)», виявилася корисною інформацією й знайшла застосування в

дослідженні саме сутнісних характеристик підокупаційного життя [7]. Проте на сторінках видання фактично немає інформації, яка б торкалася сільськогосподарського аспекту окупації.

Попри те, що більша частина Миколаївської області в довоєнних її межах у роки війни входила до німецької зони окупації (Миколаївське генералкомісаріатство), а влада румунської адміністрації поширювалася лише на території двох західних районів, однак у збірнику «Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1944 гг.» знаходимо цінний джерельний матеріал [8]. Ідеться про розпорядження Голтської префектури про переоблік усього працездатного населення, наказ префекта Очаківського повіту про примусове залучення селян до боротьби з сільськогосподарськими шкідниками, притягнення до суду мешканців села, які порушили заборону на перемелювання на борошно пшениці та іншого зерна. Ця інформація в нашому дослідженні (завдяки зіставленню її з архівними документами) часом знаходить підтвердження, а інколи доволі віддалено корелюється. Імовірно, пояснити це можна радянською історіографічною та археографічною ідеологічною зашореністю, що не дозволяло подавати в такого штибу збірниках цілковиту або невигідну їй історичну інформацію. Редколегії збірника «Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.» у другому томі «В тылу врага» вдалося зібрати та оприлюднити накази й розпорядження губернатора «Трансністрії» Г. Алексяну про реорганізацію сільського господарства [9]. Низка документів розкриває сутність румунського окупаційного апарату, діяльність якого була спрямована переважно на економічну експлуатацію сільського населення цієї території. Важливість пропонованої документальної бази полягає в можливості зіставлення й порівняння соціальної політики в різних регіонах, що перебували під румунським окупаційним адмініструванням.

Значний блок інформації міститься у збірнику «Одесская область в Великой Отечественной войне 1941 – 1945» [10]. Найціннішим для нашого дослідження є розділ «Фашистский оккупационный режим», у якому вміщено декрет № 1 Й. Антонеску про встановлення румунської адміністрації на тимчасово окупованій території УССР між Дністром та Бугом. Накази цивільного губернатора про впровадження трудової повинності для місцевого населення, розпорядження румунського військового командування, які обмежували право сільського населення на вільне пересування без відповідного на те дозволу. Доповідні записки та розповіді селян дозволили нам установити види та розміри податків, які довелося сплачувати підневільним сільським трудівникам.

У другому томі збірника «Одесса в Великой Отечественной войне» окреслено характер економічної експлуатації не лише жителів м. Одеси, а й мешканців приміських сіл і хуторів [11] Зокрема, тут міститься повідомлення префектів про успішну реквізицію в селян теплого одягу, шкарпеток, рукавиць тощо. Окремі відомості про відвантажену до Румунії сільськогосподарську продукцію

слугують яскравим прикладом твердження про те, що політика керівництва губернаторства обмежувалася економічним пограбуванням сільського населення.

Утім, автори згаданої літератури під впливом партійної ідеологічно-пропагандистської машини зосереджували увагу більше на розкритті сутності терору, грабіжницької політики окупантів, а також намагалися підсумувати збитки, завдані румунськими та німецькими окупантами.

На деяких соціальних аспектах румунської окупаційної політики закцентований четвертий том збірника «Україна в Другій світовій війні у документах» за редакцією В. Косика [12]. Цікавим для нас є документ № 5, у якому описується ситуація в Трансністрії 2 лютого 1944 р. Автор збірника зосереджує увагу на вкрай негативному стані забезпечення населених пунктів регіону, катастрофічному зростанні цін на товари першої необхідності та нарікає на цілковиту бездіяльність румунського керівництва. Зміст цього документа засвідчує високий рівень діяльності румунської пропагандистської машини серед місцевого населення через налагодження системи початкової освіти, організацію й проведення культурних заходів.

Чи не вперше представлено вагому інформацію про румунські «окупаційні фонди» державних архівів півдня України в першому томі книги «Архіви окупації 1941 – 1944 рр.», яка вийшла друком 2006 р. під егідою Державного комітету архівів України [13]. Розсекречені фонди отримали достеменні огляди, реєстри, кількість справ у них, що полегшило певною мірою пошукову роботу. На сторінках видання знайшло відбиток жахливе й часом полярне «обличчя» війни й окупації (побут, виживання, експлуатація, боротьба за життя тощо), а також роздуми сучасних істориків на зазначену тему.

Третя група джерел охоплює періодичні видання окупаційного походження, що виходили на території Трансністрії впродовж 1941 – 1944 рр. Опрацьовані часописи «Одесса», «Молва», «Одесская газета», «Прибугские известия», «Буг» зосереджено здебільшого у фондах ДАОО. Попри їхню ідеологічну направленість і пропагандистську тенденційність, вони дають змогу виявити істинні мотиви румунського окупаційного режиму, застосовуючи критичне й обережне ставлення до опублікованих матеріалів на їхніх шпальтах. Ці видання містять значний фактологічний масив інформації про економічну ситуацію в губернаторстві, вони перенасичені доволі критичними редакційними матеріалами на адресу сталінської колгоспної системи, викриттям злочинів радянської влади щодо селянства тощо. Серед двох десятків румуно-, російськомовних видань окупаційної доби окремо вирізняється газета «Молва», на сторінках якої окупаційна влада розміщувала закони, накази, постанови, повідомлення і розпорядження окупаційних владних структур, що регламентували політику в галузі сільського господарства, змальовували церковно-релігійне життя, освітянські та шкільні проблеми. У кожному номері часопису також були представлені рубрики, присвячені виключно рекомендаціям щодо

вирощування різноманітних сільськогосподарських культур, правильному догляду за домашньою худобою, лікуванню хвороб, санітарно-гігієнічні поради тощо.

Важливим специфічним джерелом, яке через особистісні переживання й індивідуальний досвід персоніфікує сприйняття минулого, доповнює особистісними сегментами сторінки окупаційного періоду, є ще одна група джерел, це наративні матеріали. Невелику частку становлять мемуари свідків безпосередніх учасників подій, які на період окупації мешкали в сільській місцевості. Ці спогади опубліковані. Наприклад, В. Буковський у мемуарах «Горькая правда», крім відтворення окупаційної повсякденності, наводить деякі цінні для розуміння стратегій виживання людини воєнного часу підокупаційні документи [14]. Значними для нашого дослідження стали спогади В. Вишневського «Босоніж по війні», у яких він змалював повсякденне життя хлопчика в умовах румунської окупації [15]. Автор також описав процеси, які відбувалися в селі, а саме: діяльність адміністрації, відбудова місцевої церкви, відкриття школи та початок навчання, запровадження обов'язкової ранкової молитви для учнів. В.Вишневський реконструював процес адаптації маленької людини в умовах жахливої війни.

З огляду на викладений вище матеріал можна стверджувати, що виявлений, опрацьований та використаний під час написання дослідження різноманітний масив архівних документів та низки опублікованих джерел, мемуарних матеріалів дав змогу скласти базу для реалізації досліджуваної концепції.

Проаналізована й використана джерельна основа дослідження дає підстави для висновку, що пропонована стаття достатньо забезпечена всім необхідним для розв'язання поставленої мети.

Джерела та література:

1. *Alexander Dallin. Odessa, 1941 – 1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. – RAND, RM – 1875:California, 1957. – 466 p.*
2. *Solovei R. Activitatea Guvernamintului Transnistriei on domeniul social-economic si cultural: (19 auq. 1941 – 29 ian. 1944). Iasi, 2004. – 182 p.*
3. *Левит И.Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (1.IX 939 – 19 XI 1942). – Кишинев: Штиинца, 1981. – 392 с.; Левит И.Э. Крах политики агрессии диктатуры Антонеску / И.Э. Левит. – Кишинев: Штиинца, 1983. – 376 с.*
4. *Михайлуца М. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-х – 1944 рр.) / Михайлуца М. – Одеса: Вид-во «Optimum», 2006. – 237 с., ил.; Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939 – 1945) / Микола Іванович Михайлуца. – Одеса: «ВМВ», 2008. – 392 с.; Вінцьковський Т., Михайлуца М. Українське православ'я в умовах релігійної уніфікації в «Трансністрії» 1941 – 1944 рр.: історико-джерелознавчий аспект // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2009. – Випуск 15/16. – С. 603 – 609.*

5. *Дейнека Н. Румунський окупаційний режим та радянський рух Опору у південно-західному регіоні України і Молдавії (1941 – 1944 рр.) // – Одеса: Атлант, 2013. – 221 с.*
6. *Моторна І. В. Політика румунської адміністрації щодо етнічних груп на території Трансністрії (1941 – 1944 рр): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.В. Моторна. – Одеса, 2016. – 15 с.*
7. *Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр): Зб. док. і матеріалів / [упор. М.Л. Бабій, А.Г. Бабенко, С.С. Байда та інш.; ред. А. Ф. Олійник та ін.]. – Одеса: Маяк, 1971. – 308 с.*
8. *Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1944 гг. Документы и материалы / [Сост. Т. М. Агафоновна, З. Д. Каткова и др.] – Одесса: Маяк, 1964. – 359 с.*
9. *Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941 – 1945: Сб. док. и матер: в 2-х т. / [ред. кол. С.Я. Афтенюк, Д.Д. Елин, А.А. Коренев, И.Э Левит]. – Т.2. В тылу врага. – Кишинев: Штиинца, 1975. – 676 с.*
10. *Одесская область в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.: Док и матер. / отв. ред. Н. И. Зотов и др. – Одесса: Маяк, 1970. – 388 с.*
11. *Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза: Сб. док. и матер. в 3-х т. / отв. ред. И.В Бортников. – Т.2: 17.10.1941 – 9.4.1944. – Одесса: Одесское областное издательство, 1949. – 290 с.*
12. *Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 660 с.*
13. *Архіви окупації. 1941–1945 / Держ. ком. архівів України / [упоряд. Н. Маковська; голова редкол. Г. Боряк]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 872 с. : іл. – (Більше не таємно; Т. 1).*
14. *Буковский В. Горькая правда. Исторический очерк села Бицилово и района. – Раздельная: [Б. и.], 1998. – 218 с.*
15. *Вишинський В. Босоніж – по війні. – Харків: Курсор, 2006. – 183 с.; іл.*

© Александр ОСИПЕНКО

ИСТОЧНИКИ ПО ИЗУЧЕНИЮ ПОЛОЖЕНИЯ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ И «ТРУДОВЫХ ОБЩИН» НА ЮГО-ЗАПАДНЫХ УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ (1941 – 1944 гг.)

Осуществлен анализ источников по изучению положения сельского населения и «трудовых общин» на юго-западных украинских землях.

В ходе исследования удалось выделить четыре группы источников. К первой относятся документы высших органов власти, в частности, Кабинета Министров Румынии и административного аппарата губернаторства «Транснистрия». Вторая группа охватывает сборники документов и материалов. К третьей группе источников относятся периодические издания оккупационного происхождения, которые выходили на территории Транснистрии в течение 1941 – 1944 гг. Дополняет картину оккупационного времени четвертая группа источников, к которой принадлежат мемуары.

Ключевые слова: *Транснистрия, источники, архивы, периодические издания, мемуары.*

© Oleksandr OSYPENKO

SOURCES ON STUDYING THE POSITION OF THE RURAL POPULATION AND "LABOR COMMUNITIES" IN SOUTH-WESTERN UKRAINIAN LANDS (1941 – 1944)

The analysis of sources for studying the situation of the rural population and "labor communities" in the south-western Ukrainian lands was carried out. The sources of problems related to the life of the rural population, the functioning of the "labor communities", the essence of the agrarian policy of the Romanian occupation administration in the Transnistria Governorate are primarily exclusive, previously unknown to the scientific community, and therefore archival documents of the South Ukrainian archives have not been put into scientific circulation. In the process of their study and analysis, it is possible to identify four groups of sources: archival documents, collections of documents and materials, periodicals, narrative materials. The first group of sources can be represented by several subgroups. The first includes documents of Romanian origin, mainly Romanian-language documents of higher authorities, in particular, the Cabinet of Ministers of Romania - directives, orders, orders, instructions and so on.

The second subgroup of sources is made up of documents that were drafted directly by the administrative apparatus of the Transnistria Governorate. The above-mentioned array of documents, which somewhat changes the perception of the Romanian occupation policy in 1941 – 1944, is concentrated in the State Archives of the Odesa Region (hereinafter referred to as SAO), the State Archives of the Nikolayev Region (hereinafter - GANO), the State Archives of the Vinnytsia Region (hereinafter - GAVO). The funds of these archives hold various materials and trophy documents of the occupation administration of Transnistria. In general, the author used materials from 20 funds, the three above-mentioned domestic archival institutions. The second group of sources includes collections of documents and materials, in which an insignificant part of the documents was published, but the published sources made it possible to identify and clarify certain moments of the occupation of southwestern Ukraine. It is established that the authors of the mentioned literature, under the influence of the party's ideological propaganda machine, focused more on disclosing the essence of terror, the predatory policy of the occupiers, and also tried to sum up the losses caused by the Romanian and German invaders.

The third group of sources include periodicals of occupational origin that appeared on the territory of Transnistria during 1941-1944. The processed magazines «Odesa», «Molva», «Odeskaya Newspaper», «Pribugskie Izvestia», and «Bug» are mainly concentrated in the funds of the SAEP, despite their ideological orientation and propagandistic tendency, make it possible to discern the true motives of the Romanian occupation regime, applying the critical and Cautious attitude to the published materials on their pages.

Another group of sources complements the picture of occupation time, namely memoirs. An important specific source, through personal experiences and individual experience, personifies the perceptions of the past, complements the pages of occupation time with personal segments. There are a small part of the memoirs of witnesses of direct participants in the events that during the occupation lived in the countryside. These memories are published.

Key words: *Transnistria, sources, archives, periodicals, memoirs.*

УДК 930.1(477) "1939/1944"

© Микола СЛОБОДЯНЮК

ДУХОВНИЙ СПРОТИВ НАЦИЗМУ В УКРАЇНІ (1939 – 1944 рр.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті здійснено спробу розкрити сутність та особливості розвитку історіографічного осмислення духовного спротиву нацистським окупантам на території України. Розкрито погляди радянських і сучасних українських науковців на різні аспекти досліджуваної проблеми. Окрему увагу приділено історіографії таких складників духовного спротиву, як антинацистський фольклор, протистояння Голокосту та релігійний спротив. Констатовано активізацію досліджень з цієї тематики в останні роки. Вказано на пріоритетні напрями подальших наукових пошуків.

Ключові слова: *історіографія, духовність, духовний спротив, рух Опору, окупація, праведники світу.*

Структурним чинником перемоги, особливо в такому жорстокому фізичному та ідеологічному протистоянні, як Друга світова війна, завжди були духовні сили народу. У пропонованій статті під терміном «духовність» розуміються моральні цінності і традиції, сконцентровані, як правило, у релігійних та ідеологічних вченнях і практиках. Релігійні почуття та моральні чесноти стали вагомими складниками патріотичної діяльності, а незрідка – й боротьби проти загарбників. Тож духовний спротив ворогові став окремою і доволі важливою складовою частиною антинацистського руху Опору.

Різноманітні аспекти духовного життя населення України перебувають у фокусі уваги вітчизняних науковців, однак власне духовний спротив гітлерівському «новому порядку», як особлива форма опору, не став окремим предметом вивчення. З огляду на викладене мета цієї статті – розкрити сутність та особливості розвитку історіографічного осмислення духовного спротиву нацистським окупантам на території України.

Режим терору і колективної відповідальності, створені нацистами в Україні, постійна загроза життю залишали мало можливостей для пересічної людини вижити в лояльний до окупантів спосіб. Попри те, що більшість людей не могла взяти участь у партизанській і підпільній боротьбі з нацизмом, кожен міг встати у внутрішню опозицію до режиму, спростувати його цінності та ідеологію,

створити для окупантів атмосферу ворожої нетерпимості, зробити посильний внесок у вигнання загарбників.

Духовний спротив передбачав осмислення подій війни в контексті певної релігії або системи цінностей, збереження людської гідності і здійснювався різноманітними методами – як релігійними спільнотами, так і окремими особами. Серед таких методів можна виокремити протистояння втручанню окупантів у церковне життя; протистояння намірам створити бездуховну і людиноненависницьку атмосферу в суспільстві; протистояння геноциду євреїв і циган; створення атмосфери моральної нетерпимості до окупаційного режиму; підтримка активних учасників руху Опору – підпільників і партизанів.

На важливості вивчення «морального опору», зокрема й «проявах нелояльності», наголосив у 1965 р. А. Курносов [17, 192]. Показово, що у шостому томі «Історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» у четвертому розділі «Торжество радянської соціалістичної ідеології» вміщено підрозділ «Духовне обличчя радянського народу – народу переможця» [10, 151 – 172]. У цьому тексті подано концентроване бачення духовності радянського народу періоду війни. Основні тези цього підрозділу на «радянській новомові» звучать так: непохитна віра в торжество комунізму, згуртованість і глибоке розуміння радянськими людьми інтересів соціалістичної Батьківщини, справедливі цілі Великої Вітчизняної війни, пристрасне прагнення за будь-яких обставин віддати себе для перемоги були тими джерелами сили, що породжували масовий героїзм, який був вельми характерним для духовного обличчя радянського народу. Лише незначна частка населення, переважно в західних областях країни, виявилася «морально нестійкою». Навіть ті («а їх було не так уже й багато»), хто спочатку виявив нерішучість чи страх, у ході війни ставали мужніми і віддавали всі сили боротьбі.

Не можна назвати ці тези цілком неправдивими. Однак відомо, що настрої населення, його духовність і цінності не вкладалися у «прокрустове ложе» міфологеми про непохитну віру в торжество комунізму. Реальна картина була менш пафосною, більш складною, приземленою та мінливою. Усю цю неоднозначність радянським історикам було заборонено помічати.

До переваг вищезгаданого підрозділу належить аналіз духовного стану противника. Констатується відсутність духовного піднесення в німецьких тилу й армії, оскільки для такого явища не існувало «соціальних джерел». Мораль бандитизму, підкорення народів і захоплення чужих територій не могли служити твердою духовною основою для німецьких трудящих. Тому вже перші перемоги Червоної армії спричинили початок морального занепаду.

І. Гріділна точно визначила духовний чинник як один із вирішальних, що вплинув на підсумки протистояння 1939 – 1945 рр.: «Під час війни такі ментальні риси українців, як пасивність, конформізм, індивідуалізм, не могли забезпечити навіть елементарного виживання. Єдиним виходом стало звільнення від окупації, боротьба проти ворога. За таких умов затребуваними стали притаманні українцям глибоке почуття любові до своєї домівки, родини, культури і

готовність йти на будь-які жертви заради захисту цих цінностей… Невизнання інших форм мислення та життєвого укладу українського народу, недооцінка його моральної сили та національної життєвої волі, неуважне ставлення до духовних елементів, які були внесені у його життя пануванням радянської влади, призвели до того, що він внутрішньо «відвернувся» від нової влади. Саме неприйнятна модель духовного життя, запропонована нацистами українському народу, стала однією з головних причин поразки нацистів під час Великої Вітчизняної війни» [7, 31 – 32].

У справі створення осудливої атмосфери для окупантів доволі ефективною зброєю стала народна творчість. Наприклад, у своїй докторській дисертації І. Грідіна дослідила антинацистський фольклор. Вона слушно вважала, що народна творчість стала показником ступеня лояльності. В умовах тоталітарного режиму «непідцензурний гумор виконував близьку до захисної понижуючу функцію». Народ підсвідомо прагнув зруйнувати існуючий світ за допомогою комічного. Наприклад, анекдоти своєрідним чином «заповнювали інформаційні лакуни в офіційних трактуваннях, і хоч у гіпертрофованій формі, але виявляли справжній стан речей». Спрямована проти ворога сатира «виконувала компенсаторну функцію, даючи вихід почуттям гніву, ненависті та презирства, була відповіддю на ставлення окупантів до українського народу». На підставі факту наявності великої кількості нецензурних частівок, говірок та анекдотів, автор доходить висновку про вкрай вороже і презирливе ставлення населення до окупантів [7, 25 – 26]. На нашу думку, народна творчість стала одним із засобів спротиву загарбникам. Спеціальні дослідження з антинацистського фольклору представлені, окрім дисертації І. Грідіної, студіюванням Р. Крамара та двома науковими статтями [15; 8; 18].

Може видатися, що, розповідаючи про «духовність», дослідники Другої світової занурюються в далекі від реальності «захмарні» сфери. Однак якщо ми звернемося до сучасності, то побачимо, що нинішні війни виграють насамперед не на полі бою, а через засоби масової інформації. Важливим чинником перемоги стало завоювання суспільної свідомості, саме тому світові наддержави надають інформаційним «війнам» такого великого значення. У цих «битвах інформацій» у протиборство вступають духовні цінності, що беруть початок у культурі, традиціях, ментальності, релігії, ідеології, історії тих чи інших країн.

Не менш значущим був духовний чинник і в роки Другої світової війни. Про важливість духовного стану суспільства для перемоги у війні свідчать численні факти. Уже в жовтні 1941 р. командування Вермахту видало спеціальну директиву про духовне виховання в армії, у якій указувалося про те, що «боєздатність армії у все більшій мірі залежить від духу і внутрішньої гнучкості військ», тому «вихованню світогляду, поряд із бойовим навчанням, слід надати… особливого значення». Генерали були свідомі того, що такі важливі чинники перемоги, як бойовий дух, стійкість і винахідливість, готовність до самопожертви, воля до опору, залежать від духовного стану солдатів. Зневіра німців у своєму

керівництві, усвідомлення безнадійності продовження війни, зростання кількості втрат і поразок, ворожість населення призводили до численних випадків морального розкладання, недбалого виконання своїх обов'язків, дезертирства, самогубства, продажу зброї, відмови від виконання наказів. Доходило до прямих відмов вирушати на фронт, створення антифашистських підпільних груп. Саме в цьому і полягало велике морально-психологічне значення руху Опору.

Поширеною мотивацією представників духовного спротиву були релігійна віра і релігійні моральні цінності, які спонукали вірян у той чи інший спосіб цю віру і цінності виявляти. В умовах України це переважно стосувалося представників різних течій християнства, а також юдаїзму. Зважаючи на той факт, що за переписом 1937 р. понад 50% мешканців УРСР назвали себе віруючими, релігійні почуття і мотиви поведінки заслуговують на прискіпливу увагу істориків [7, 17], Ці люди могли не мати прямої мети боротися із загарбниками, але оскільки окупаційна політика мала глибоко антихристиянський характер, то вже самі прояви християнської віри та християнських (або інших) духовних цінностей ставали формою спротиву окупантам.

Наведемо кілька ілюстрацій до згаданих методів релігійного опору. Про форми протидії румунізації релігійного життя в Трансністрії згадував М. Михайлуца. Цей спротив виявлявся в намаганнях зберегти церковнослов'янську мову і «старий стиль» у церковних обрядах [20, 25].

О. Лисенко у своїй статті відстежив відносини УГКЦ та УАПЦ з ОУН і зробив аналіз ідеологічних точок дотику та розходжень між цими інституціями. На його думку, взаємини УГКЦ та А. Шептицького з лідерами УПА та обох відгалужень ОУН не були простими, оскільки існувала «корінна відмінність між гуманізмом християнства й тоталітарним характером радикального націоналізму» [19, 34]. З одного боку, 1 липня 1941 р. митрополит привітав проголошення представниками ОУН(б) акта відновлення Української держави, однак він заперечував пріоритет нації і держави перед християнською вірою, ставив Божі заповіді вище за політичні інтереси: «Хай ніхто з нас не йде за модерними політичними чи суспільними кличами, що немовби то в ім'я національного добра важуться усувати з життя Божі заповіді, як неактуальні чи шкідливі» [12, 131]. Однак тертя між кліриками та націоналістами не означали, що греко-католицька церква відсторонилася від боротьби за власну державу. Цьому аспекту діяльності кліру і вірних УГКЦ присвячена праця В. Сергійчука [22].

На думку Я. Біласа, зусилля А. Шептицького спрямовувалися на узгодження як ідеології, так і практичної діяльності національно-визвольних сил із християнською мораллю, на захист її від радикальних впливів та від захоплення актами терору. У межах цієї моралі митрополит «намагався скерувати національно-визвольний рух у русло боротьби як проти радянських, так і німецьких окупантів, проте складні реалії того часу зумовлювали балансування митрополита між різними політичними силами, приводили подеколи до не завжди виважених політичних кроків» [1, 5 – 12].

Маючи міцні зв'язки в націоналістичному середовищі, УГКЦ докладала зусиль до внутрішньоукраїнського та польсько-українського примирення. Про це свідчить листування митрополита з римо-католицьким архієпископом М. Твардовським, лейтмотивом якого був пастирський обов'язок запобігти розростанню конфлікту. З ініціативи і сприяння А. Шептицького весною-літом 1942 р. відбувалися перемовини між польським та українським підпіллям [23, 15].

На відміну від греко-католицького кліру, православні ієрархи, які виступали за автокефалію, майже відкрито підтримували політику націоналістів за відродження української державності. Луцький єпископ Полікарп із захопленням сприйняв Акт відновлення Української держави від 30 червня 1941 р.: «Разом з українським народом радіє і наша многострадальна Церква. Відроджена у вільній українській державі Українська вільна Православна Церква буде з народом одною нерозривною цілістю… Нехай Господь милосердний допомагає тобі, народе мій, і тобі, Уряде наш, будувати Самостійну Українську Державу» [19, 39]. Діячі націоналістичного руху також шукали в церкві опору для поширення свого впливу, прагнули перетворити її на інструмент реалізації своїх цілей.

В. Гордієнко висвітлив діяльність автокефалістів для підтримки боротьби за українську державність. Дослідник писав, що з 1943 р. єпископ УАПЦ у Ровно Платон організував нелегальні курси військових священиків, які після їх закінчення мали нести служіння в загонах УПА. Благочинним духовенства УПА став о. Олексій Гуменюк. Про масштаб участі священиків УАПЦ в антифашистському Опорі свідчить і те, що 43 з них були убиті німецькими карателями [6, 118].

У дисертації Д. Забзалюка вперше в українській історіографії здійснено комплексний аналіз зародження і розвитку, форм і методів діяльності українського військового духовенства збройних формацій національних державних утворень першої половини ХХ ст. та УПА. Автор стверджував, що через складнощі партизанської війни капеланами в УПА, як правило, ставали місцеві парафіяльні священики в місцях дислокування повстанських частин [9, 14].

Важливим явищем духовного спротиву стала протидія намаганню нацистів посіяти на окупованих територіях атмосферу страху, відчаю, взаємної ворожнечі, спонукати людей до якнайбільшого морального падіння і втрати людяності. І тут роль церкви була визначальною. Це глибоко усвідомлював А. Шептицький, який своїми посланнями, листами, зверненнями, повчаннями прагнув зупинити моральний розклад суспільства. Його погляди відображені в листі до Українського центрального комітету (16 липня 1941 р.), у листі «Про злочин чоловікоубивства» (від 9 жовтня 1941 р.), проповіді-статті «Марія Мати» (квітень 1942 р.), посланні «Не убий!» (21 листопада 1942 р.) та інших.

У цих документах глава греко-католиків наголошував, що насильство та вбивство є виявом морального падіння. Вони не виправдовуються тим, що, доведені до розпачу, звичайні слабкі люди втратили відчуття справедливості та людяності і почали красти та вбивати. Митрополит пояснював, що деморалізація несе в собі прокляття, бо людська природа вироджується, а вбивства

отруюють ціле суспільство, негативно впливають на майбутнє всього українського народу [12, 129]. Також А. Шептицький засуджував міжконфесійне протистояння різних течій християнства: православних, римо- і греко-католиків.

З морального погляду, надзвичайно важливим для християнських церков та окремих християн було протистояння геноциду єврейського народу. Порятунок євреїв вписано окремою сторінкою в героїчний літопис Опору в усіх країнах Європи. Навіть за неповідомлення влади про місцезнаходження євреїв «винних» чекало суворе покарання. Саме тому особи неєврейського походження, які допомагали євреям, виявляли справжній героїзм. За їхню мужність спеціальна комісія ізраїльського Інституту вивчення історії Голокосту «Яд Вашем» присуджує звання «праведник народів світу». Згідно з ізраїльським законом про Пам'ять Катастрофи від 1951 р. так називають неєвреїв, які рятували євреїв від нацистів, ризикуючи власним життям. За даними М. Тяглого, на території України всього було врятовано понад 17 тис. євреїв [25, 476].

О. Гончаренко кваліфікував допомогу євреям з боку населення як окремий вид громадянського опору, спрямований на збереження принципів загальнолюдської моралі. Це була перша в українській історіографії спроба диференціювати духовний спротив в окрему категорію. Автор присвятив один із підрозділів четвертого розділу своєї кандидатської дисертації участі населення Київщини в порятунку євреїв від масового знищення. О. Гончаренко наголосив, що гітлерівцям не вдалося використати населення в реалізації заходів геноциду. Навпаки, незважаючи на жорстокі покарання, факти допомоги переслідуваним були «непоодинокими», участь у порятунку євреїв брали навіть місцеві поліцаї та службовці, а форми порятунку іноді набували колективного характеру [5, 14 – 15].

Значну кількість прикладів індивідуального і масового порятунку євреїв українцями подав М. Коваль. За його даними, тільки в Галичині за цей «злочин» покарано смертю понад 100 українців [11]. Декілька прикладів допомоги київським євреям з боку українського населення (і навіть поліцаїв) наводить А. Прусин [21, 51–52]. Рятування євреїв членами німецьких розстрільних команд від знищення у Бабиному Яру описує А. Круглов [16]. Значну частину свого життя присвятив збиранню свідчень про допомогу українського населення євреям виходець з України Я. Сусленський [24]. Випадок, коли в порятунку євреїв узяв участь німецький військовослужбовець, описала Ф. Винокурова [3, 116]. Ще одна цікава стаття цієї дослідниці про порятунок євреїв на території Вінничини має назву «Україно-польсько-єврейські стосунки періоду німецько-румунської окупації» [4].

Уже три видання (1998, 2000 і 2009) витримала книжка Жанни Ковби «Людяність у безодні пекла» [13]. У своїй роботі автор подала значну кількість фактів порятунку євреїв населенням Східної Галичини, визначила способи та мотиви рятування. Особливу увагу автор приділила ролі в цьому процесі римокатолицької і греко-католицької церков, постаті митрополита А. Шептицького. На її думку, 70% українців і поляків Галичини «пасивно чи активно співчували

євреям». Значною мірою це сталося під впливом релігійних цінностей: «У Галичині церква і костьол, більшість пастирів виступили в обороні євреїв». Крім того, дослідниця простежила розвиток історіографії проблеми, окреслила шляхи подальших пошуків.

З ініціативи А. Шептицького була створена таємна група священнослужителів, які допомагали євреям. Вони збирали одяг і харчі, переховували, виготовляли «арійські» документи і сприяли переходу євреїв через кордон до румунської або угорської зон окупації [14, 145 – 146]. Усього А. Шептицький зберіг життя 150 пересічним євреям і 15 рабинам. У цій справі йому допомагали близько 240 священиків та ченців [25, 476].

Про громадянську позицію і пастирське служіння Климентія Шептицького писала В. Чорнописька [27]. Духовний подвиг О. Ковча зацікавив В. Біласа та В. Худицького [2; 26]. Омелян Ковч із 1922 р. був парохом (парафіяльним священиком) у галицькому містечку Перемишляни. Священик переховував євреїв, видавав фальшиві свідоцтва про хрещення, а також вихрестив від 600 до 2000 євреїв. Він написав звернення до Гітлера, у якому засуджував убивство євреїв і вимагав дозволити відвідувати єврейські гетто [26].

Загальну оцінку наукового доробку з дослідження порятунку євреїв на теренах України та інших країн Європи дав І. Щупак. Він окреслив коло науковців, які досліджують цю проблему, та їх основні здобутки. Дослідник наголосив на докорінній відмінності умов для порятунку євреїв на території України від умов у західноєвропейських країнах. Якщо в Західній Європі рятівникові найчастіше загрожував арешт, то в Україні неминуче присуджувалася смертна кара. Автор констатував, що донині недостатньо вивчене ставлення місцевого населення до осіб, які рятували євреїв. Також потребує подальших підрахунків кількість рятівників, аналіз їх мотивації, соціального походження, національної та релігійної ідентифікації, регіональних особливостей порятунку [28].

Таким чином, поряд із такими формами руху Опору, як партизанський рух, підпільна боротьба, диверсії і саботаж політичних, воєнних та економічних заходів нацистських окупантів, широкого розповсюдження набув духовний спротив населення. Ця форма народного спротиву проявлялася у протистоянні намірам створити бездуховну і людиноненависницьку атмосферу в суспільстві; у створенні атмосфери моральної нетерпимості до окупаційного режиму; протесті проти втручання окупантів у церковне життя; протистоянні геноциду євреїв; підтримці активних учасників руху Опору – підпільників і партизанів.

Теоретичне й історіографічне осмислення цього явища почалося ще в радянські часи. Спеціальний підрозділ був присвячений «духовності радянського народу» в шостому томі фундаментального видання «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу». У ньому радянська духовність схарактеризована як непохитна віра в торжество комунізму, згуртованість і глибоке розуміння інтересів «соціалістичної Батьківщини», пристрасне прагнення пожертвувати собою для перемоги. На наш погляд, такий ідеалістичний підхід був правдивим лише

частково. Адже реальна картина була менш пафосною, більш складною, приземленою та мінливою.

У незалежній Україні вивчення духовних чинників перемоги над нацистами не припинилося. Провідним дослідником духовного життя населення України в роки Другої світової війни стала І. Гріділа. Вона простежила зв'язок ментальності українського народу з різноманітними проявами спротиву загарбникам. Одним із таких проявів став антинацистський фольклор, який досліджували Р. Крамар, К. Єрємєєва, В. Куліков та В. Ленська.

Важливим складником духовного спротиву став спротив релігійний. Різні його аспекти досліджували О. Лисенко, В. Сергійчук, Я. Білас, О. Сурмач, Д. Забзалюк, В. Худицький та інші науковці. Про те, як пересічні громадяни, вірні і священнослужителі українських церков рятували від геноциду євреїв, писали Ф. Винокурова, О. Гончаренко, Ж. Ковба, М. Коваль, А. Прусин, Я. Сусленський, М. Тяглий. Загальну оцінку наукового доробку з історії порятунку євреїв в Україні дав І. Щупак. Однак комплексної праці, яка охоплювала б усі аспекти духовного спротиву нацистам, в Україні дотепер не створено.

Отже, історія духовного спротиву в Україні є одним із найперспективніших напрямів вивчення феномену Другої світової війни. Дослідження методів духовного спротиву нацизму, яке почалося ще у СРСР, активно студіюється в незалежній Україні. Здебільшого праці на цю тематику представлені статтями і невеликою кількістю монографій та дисертаційних досліджень. Триває накопичення емпіричного матеріалу, здійснюються перші узагальнення, розпочалося історіографічне і теоретичне осмислення проблеми.

Джерела та література:

1. *Білас Я.І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.11 «релігієзнавство» / Я.І. Білас. – К., 2003. – 19 с.*
2. *Білас В. Омелян Ковч – священик концтабору Майданек / В. Білас // Історична правда. – 2010. – 21 грудня: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/12/21/10204/.*
3. *Вінокурова Ф. Відображення в документальних джерелах ДАВО участі представників релігійних конфесій у порятунку євреїв, які пережили Голокост на території Вінницької області / Ф. Вінокурова // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал центру «Ткума». – 2007. – Вип. 4. – С. 114 – 126.*
4. *Вінокурова Ф. Україно-польсько-єврейські стосунки періоду німецько-румунської окупації (1941 – 1944 рр.) / Ф. Вінокурова // Науковий вісник: Збірник наукових праць за матеріалами наукової конференції «Діалог національних культур Вінниччини» (25 – 26 квітня 2013 року) – Вінниця: ВОІПОПП, 2013. – Випуск 2. – С. 11 – 21.*
5. *Гончаренко О.М. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941 – 1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / О.М. Гончаренко. – Черкаси, 2005. – 22 с.*
6. *Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії на Україні / В.В. Гордієнко // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С. 107 – 119.*

7. *Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / І.М. Грідіна. – Донецьк, 2010. – 40 с.*
8. *Єрємєєва К.А. Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву / К.А. Єрємєєва, В.О. Куліков // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Каразіна. – 2011. – № 982: Серія Історія. – Вип. 44. – Спеціальний випуск. – С. 228 – 239.*
9. *Забзалюк Д.Є. Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 20.02.22 / Д.Є. Забзалюк. – Львів, 2007. – 19 с.*
10. *История Великой Отечественной войны Советского Союза В 6-ти т. – Т. 6. – М.: Воениздат, 1965. – 652 с.*
11. *Коваль М.В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941 – 1944 рр.) / М.В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1992. – № 2. – С. 25 – 32.*
12. *Ковба Ж. Вплив митрополита Шептицького на вірних у часи Голокосту / Ж. Ковба // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал центру «Ткума». – 2006. – Вип. 4. – С. 127 – 151.*
13. *Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – Вид. 3, випр. і доп. / Ж. Ковба. – К.: Дух і літера, 2009. – 296 с.*
14. *Ковба Ж. Релігійне життя євреїв Східної Галичини в період Другої світової війни / Ж. Ковба // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – С. 134 – 155.*
15. *Крамар Р.З. Фольклор національно-визвольної боротьби українського народу 1940 – 1950 рр. (за матеріалами Західного Поділля): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.07 «фольклористика» / Р.З. Крамар. – К., 1996. – 24 с.*
16. *Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах / А. Круглов. – Днепропетровск: Ткума, 2011. – 140 с.*
17. *Курносов А.А. Борьба советских людей в тылу немецко-фашистских оккупантов: (Историография вопроса) / А.А. Курносов // История и историки. Историография истории СССР. Сб. ст. – М.: Наука, 1965. – С. 169 – 193.*
18. *Ленська В.В. Фольклор як спосіб ідеологічної боротьби в роки Другої світової війни / В.В. Ленська // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали IV Міжнародної наук. конф. (м. Одеса, 26 – 27 квітня 2013 р.). – Одеса: ВМВ, 2013. – С. 188 – 192.*
19. *Лисенко О.Є. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. / О.Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2000. – № 6. – С. 29 – 50.*
20. *Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в період Другої світової війни у контексті політики радянського і румунського режимів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / М.І. Михайлуца. – К., 2009. – 46 с.*
21. *Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941 – 1943: действия и мотивации / А. Прусин // Голокост і сучасність. Науковий журнал. – 2007. – № 1. – С. 31 – 59.*
22. *Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 493 с.*
23. *Сурмач О.І. Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941 – 1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / О.І. Сурмач. – Львів, 2001. – 20 с.*

24. *Сусленський Я. Справжні герої / Я. Сусленський. – К.: Україна, 1993. – 148 с.*
25. *Тяглий М.І. Праведники народів світу / М.І. Тяглий // Енциклопедія історії України. – Т. 8. – К. : Наук. думка, 2011. – С. 475 – 477.*
26. *Худицький В. Парох Майданека. «…Був сином і священиком одного народу, загинув на землі другого народу, бо рятував синів і дочок третього...» / В. Худицький // Дзеркало тижня. – 2009. – 21 квітня.*
27. *Чорнописька В. Діяльність Климентія Шептицького в період німецької окупації (1941 – 1944 рр.) / В. Чорнописька // Волинські історичні записки. Збірник наукових праць. – Житомир, 2010. – Т. 5. – С. 250 – 255.*
28. *Щупак І.Я. Українці – рятівники євреїв під час Голокосту / І. Щупак: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://kafhistory.kpi.ua/attachments/article/274/34_13.pdf.*

© *Николай СЛОБОДЯНЮК*

ДУХОВНОЕ СОПРОТИВЛЕНИЕ НАЦИЗМУ В УКРАИНЕ (1939 – 1944 гг.): ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

В статье предпринята попытка раскрыть сущность и особенности развития историографического осмысления духовного сопротивления нацистским оккупантам на территории Украины. Раскрыты взгляды советских и современных украинских ученых на различные аспекты исследуемой проблемы. Особое внимание уделено историографии таких составляющих духовного сопротивления, как антинацистский фольклор, противостояние Холокосту и религиозное сопротивление. Констатировано активизацию исследований по этой тематике в последние годы. Указано на приоритетные направления дальнейших научных поисков.

Ключевые слова: *историография, духовность, духовное сопротивление, движение Сопротивления, оккупация, праведники мира.*

© *Mykola SLOBODYANYUK*

SPIRITUAL RESISTANCE TO NAZISM IN UKRAINE (1939 – 1944): HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

The article attempts to reveal the essence and peculiarities of the development of the historiographical interpretation of spiritual resistance to the Nazi occupiers on the territory of Ukraine. It is found out that the historians of the USSR began the research on the history of spiritual resistance in Ukraine, whose works were expressively ideological in color. In their understanding, an unshakable faith in the triumph of communism, a deep understanding of the interests of the socialist motherland, a passionate desire to sacrifice oneself for victory were those sources of power, engendered massive heroism, which was

very characteristic of the spiritual appearance of the Soviet people, including in the occupied territory. The real picture was less pathetic and more complex. All this ambiguity began to explore modern historians. They identified the spiritual factor as one of the decisive factors in the Second World War. The majority of the population could not fight the invaders with weapons in their hands, but took an active part in spiritual resistance, which manifested itself in opposing the intervention of the invaders in the church life; Opposition to the intent to create a spiritless and misanthropic atmosphere in society; The confrontation of the genocide of Jews and Gypsies; Creating an atmosphere of moral intolerance towards the occupation regime; Support the underground and partisans. In creating a condemnatory atmosphere for the occupiers, folk art and anti-Nazi folklore became very effective weapons. The discouragement of the Germans in their leadership, the recognition of the hopelessness of the continuation of the war, the growing number of losses and defeats, the hostility of the population led to numerous cases of moral decay, negligent performance of duties, desertion, suicide, arms sales, refusal to comply with orders. This is precisely the moral and psychological significance of the Resistance movement. Ukrainian historians have established that the widespread motivation for spiritual resistance was religious faith and religious moral values. This prompted many people to morally condemn and not comply with the orders of the Hitler authorities, save the Jews, engage in pastoral and chaplainism in guerrilla and insurgent detachments, and resist interference in church affairs. The mass character of such resistance is evidenced by the fact that Ukraine ranks fourth in the number of «righteous people» among the countries of Europe. Considerable attention was paid by domestic specialists to the study of biographies of active participants in spiritual resistance: Emelian Kovcha, Andrey and Klimentiya Sheptytsky. In general, it was ascertained that in recent years the coverage of various methods of spiritual resistance by the Ukrainian Nazi occupational regime has significantly intensified. This direction has become one of the most promising in the study of the history of the anti-Nazi Resistance movement in Ukraine. The opposition of the people of Ukraine to the genocide of the Jewish people is highlighted most thoroughly, including in several monographs. At the same time, there is a need to create a comprehensive synthetic work on the history of spiritual resistance, since most of the publications on this issue have a descriptive and fragmentary character.

Key words: *historiography, spirituality, spiritual resistance, Resistance movement, occupation, righteous people of the world.*

УДК 355.3 (47+57)

© Андрій СЛЮСАРЕНКО

СИЛИ СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ ЯК ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ ЗБРОЙНИХ СИЛ: ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Аналізуються тенденції розвитку військ (сил) спеціального призначення, які обумовлені переосмисленням їх ролі й місця в забезпеченні безпеки та реалізації воєнно-політичної стратегії розвинутих держав. Узагальнюються новітні профільні дослідницькі розробки. Наголошується на винятковому значенні застосування Сил спеціальних операцій у специфічних умовах асиметричного протистояння, або у «гібридній війні».

Ключові слова: *Сили спеціальних операцій, Збройні сили України, «гібридна війна», «війни шостого покоління», антитерористична операція.*

Сучасні тенденції розвитку військ (сил) спеціального призначення обумовлені переосмисленням їх ролі й місця в забезпеченні безпеки та реалізації воєнно-політичної стратегії розвинутих держав. Початок XXI ст. характеризується переходом до такого типу збройного протиборства, у якому вирішальна роль належить високоточній зброї та іншим нетрадиційним для «війн п'ятого покоління» засобам, зокрема військам спеціального призначення, які реформуються в інтегровані Сили спеціальних операцій (ССО) як самостійний компонент воєнної організації держави або принаймні її Збройних сил.

Аналіз визначальних подій у сфері міжнародної безпеки свідчить про прагнення провідних держав досягти своїх амбіційних цілей шляхом проведення політики з «позицій сили». Більшість воєнних фахівців, експертів та вчених країн НАТО і Росії вважають, що світ вступає в період «війн нового покоління», для яких будуть характерними інші методи їх ведення та способи застосування сил і засобів. На їхню думку, війни в XXI ст. вестимуться невеликими за чисельністю, високомобільними та високопрофесійними, насиченими електронною технікою управління і розвідки арміями, при цьому не використовуватиметься зброя масового ураження.

Можна з упевненістю стверджувати, що прискорений розвиток та підвищення питомої ваги участі ССО в сучасних локальних війнах та конфліктах закономірно випливає з особливостей т.зв. «війн шостого покоління» – переважно

неконтактних війн із масованим застосуванням високоточної неядерної зброї, інформаційних методів протиборства з перетворенням в інтегроване поле бою землі, повітря та космосу. Однією з особливостей «війн шостого покоління» є заподіяння противникові «вибіркового» й комплексного ураження, шкоди як для воєнної, так і цивільної (переважно) сфер, що змушує його капітулювати до початку масштабних бойових дій.

За таких умов ССО здатні малими силами виводити з ладу життєво важливі об'єкти інфраструктури противника, у реальному часі корегувати завдання ударів високоточної зброї, самим знищувати високоточні засоби нападу ворога та засоби управління ними.

Головними принципами застосування добірних військ є раптовість, ініціатива, швидкість, узгодженість зусиль за напрямами та цілями, взаємодія зі спецслужбами та приватними військовими компаніями, здатність до неконвенційних дій (створення на основі підрозділів ССО повстанських антиурядових рухів, прихована участь у державних переворотах, замаскованих формах агресії тощо). Це перетворює ССО на обов'язковий та результативний інструмент т.зв. «гібридних воєн».

У низці країн світу (причому не тільки у великих державах або членах «Великої двадцятки», а навіть таких традиційно нейтральних, як Ірландія) спостерігається розширення номенклатури завдань, що покладаються на ССО, і такі завдання нерідко можна зарахувати до завдань стратегічного рівня. ССО все частіше розглядаються як міжвидова функціональна структура, яка охоплює компоненти різних видів Збройних сил, а також органи управління, структури забезпечення та підтримки їх дій, утверджується схема підпорядкування таких сил вищому воєнно-політичному керівництву держав, оминаючи проміжні управлінські ланки.

Причини появи ССО як оригінального компонента військової сили глибоко укорінені в особливостях історичного розвитку та сучасній цивілізаційній специфіці західної (євроатлантичної) цивілізації. Непосильний тягар воєнних витрат на попередньому рівні підштовхують провідні держави до спрямування зусиль на розгортання обмежених за кількістю, однак високомобільних, зразково оснащених та навчених угруповань, ядро яких становлять саме спецвійська, аеромобільні та амфібійно-десантні сили.

Поряд з цим основним реальним противником Збройних сил Заходу на полі бою виступають іррегулярні озброєні формування партизансько-повстанського типу, які роблять наголос на «зброї слабшого» – асиметричних діях. Останні спрямовані на нав'язування противникові бойових дій у таких умовах, які ускладнюють реалізацію його військово-технічної переваги, поширюють небезпеку на важливі невійськові об'єкти, цивільне населення, передбачають виведення з ладу дешевими засобами дорогих і складних систем озброєння та інфраструктури ворога, енергійний деструктивний вплив на моральний стан вояків та цивіль-

них мешканців у стані супротивника, ведення інформаційно-психологічного протиборства тощо.

Отож набувають нового змісту й значення класичні функції ССО – протидія аналогічними «партизанськими» методами іррегулярним силам противника, власне антитерористична боротьба, підрив соціальної бази підтримки повстанських формувань через інформаційно-психологічний та адміністративний вплив на населення.

Об'єднання військ та підрозділів спеціального призначення різного профілю в об'єднані ССО (окремий компонент військової потуги держави) перетворилося в одну з магістральних тенденцій модерного військового будівництва. Безперечним лідером із цього погляду є США. ССО в тому вигляді, у якому вони створені в США, є унікальним явищем військової організації держави. США стали першою державою, яка з кінця 1980-х рр. перетворила війська та інші структури спеціального призначення в самостійний компонент Збройних сил. Особливе значення Сил спеціальних операцій закріплене в концептуальних воєнно-політичних документах США найвищого рівня й визначається як перманентний засіб обстоювання геополітичних та військових інтересів цієї наддержави.

ССО провідних країн світу, адаптовані й оснащені відповідно до новітнього рівня воєнно-технічного прогресу, стануть складником єдиного інтегрованого театру військових дій, що об'єднає ділянки суходолу та акваторій, розділені сотнями кілометрів, атмосферу, космос, а також віртуально-інформаційну сферу.

Водночас їх структура, функції, система підготовки ретельно вивчаються й певною мірою втілюються в реформуванні збройних сил низки держав світу (у тому числі Росії та Китаю). Насамперед ідеться про великі постколоніальні держави з певними геополітичними амбіціями. Сили спецоперацій введені до складу Сухопутних військ (СВ) Народно-визвольної армії Китаю.

До формування ССО перейшли й окремі сусіди України – члени НАТО з-поміж посткомуністичних держав, передовсім Республіка Польща та Румунія. Зокрема, у Польщі чисельність підрозділів для проведення глибинної розвідки та диверсій ще до 2012 р. мала зрости з 5 до 9 батальйонів (до 3500 багнетів), для дій у тилу противника на глибину 300 – 500 км вони могли виставити від 36 до 72 розвідувально-диверсійних груп. Чисельність підрозділів СпПр у Румунії зросла до 1, 5 тис. бійців. Туреччина, окрім 4 бригад «командос», створила спецпідрозділ МАК за зразком американських «Дельта форс» [1 – 16].

З листопада 2007 р., коли згідно з Указом Президента України започаткували творення Сил спеціальних операцій як компонента Збройних сил (ЗС) України, актуалізувалася й потреба в науковому осмисленні світового досвіду розбудови та застосування подібних спеціалізованих військових формувань. Відомо і те, що через фінансові ускладнення та, по суті справи, гальмування реальних реформ в інтересах творення сучасної боєздатної армії України плани організації вітчизняних ССО здебільшого залишилися нереалізованими.

Тим часом у бойових діях на Сході України у 2014–2017 рр. взяли активну участь та виконують нині розвідувально-бойові, інші спеціальні завдання співробітники ГУР МО України, 140-го окремого центру спецпризначення (СпПр) ГУР МО, 3 та 8-го окремих полків СпПр СВ України, а також 73-го морського центру СпПр та 801-го окремого загону СпПр (протидиверсійного) Військово-Морських сил України. Станом на вересень 2016 р. лише безповоротні втрати частин і органів військової розвідки становили 162 загиблих та 632 поранених вояки [17].

Принагідно зазначимо, що проведене автором наукове узагальнення новітніх профільних дослідницьких доробків дає підстави наголосити на винятковому значенні застосування ССО в специфічних умовах асиметричного протистояння, або у вельми поширеній нині (як воєнно-політичне явище та наукове визначення) «гібридній війні». На нашу думку, відповідно до загального задуму асиметричного протистояння основною формою бойового застосування військ (сил) спеціального призначення є спеціальні операції – операції, що проводяться спеціально організованими, навченими та озброєними військовими або іррегулярними силами для досягнення воєнних, політичних, економічних чи інформаційних цілей нетрадиційними військовими засобами в захоплених противником чи політично нестабільних районах.

Для гібридного (невизнаного відповідно до норм міжнародного права, «права війни») характеру протистояння притаманне використання ССО у тісній взаємодії зі спеціальними службами та антиурядовими парамілітарними формуваннями (повстансько-партизанськими, терористичними, організованими злочинними тощо, які самі (часто) створені та навчені спецслужбами та спецвійськами сторони – учасника конфлікту) з метою, зокрема:

- здійснення спеціальної розвідки в інтересах власних військ та інших суб'єктів конфлікту;
- виведення з ладу систем державного та військового управління противника;
- знищення (захоплення) штабів, важливих військових об'єктів, об'єктів тилу збройних сил протилежної сторони тощо;
- паралізування роботи транспорту та життєво важливої інфраструктури;
- проведення диверсійних дій у тилу збройних сил, терористичних актів проти представників командного складу та державного апарату, захоплення в полон воєначальників та командирів ворога;
- проведення спеціальних інформаційно-психологічних операцій для підриву морально-психологічного стану військовослужбовців та населення країни – жертви;
- організація, бойова та спеціальна підготовка незаконних (іррегулярних) збройних формувань із числа громадян країни, що стала жертвою нападу, найманців, іноземців та осіб без громадянства – учасників збройних конфліктів у «гарячих точках» світу тощо.

Залежно від конкретного випадку асиметричного протистояння, особливостей структури військової організації певної держави в неконвеційних діях можуть брати участь окремі частини (підрозділи) військ спеціального призначення або високомобільних сил («командос», повітряно-десантні, десантно-штурмові, аеромобільні підрозділи), а у разі наявності ССО як самостійного компонента збройних сил можливе комплексне застосування функціональних спецпідрозділів – спеціальної (глибинної) розвідки, розвідувально-диверсійних, бойових норців, інформаційно-психологічних операцій, з підготовки іррегулярних сил та «роботі з населенням» тощо.

З огляду на новітні виклики безпеці України стає зрозумілим, чому серед основних і першочергових (до кінця 2017 р.) завдань розвитку сектору безпеки і оборони України, визначених у «Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України» (затвердженої Указом Президента України від 14 березня 2016 р. № 92), передбачене створення Сил спеціальних операцій як окремого роду військ за напрямами, визначеними «Концепцією формування та розвитку Сил спеціальних операцій».

Згадана Концепція пройшла всі етапи погодження і була затверджена наказом міністра оборони України. ССО стануть окремим видом сил, нині триває робота над законом про Сили спеціальних операцій. Сформоване командування ССО, яке безпосередньо керуватиме військовими частинами, що будуть передані силам спецоперацій (бойові військові частини, частини інформаційно-психологічних операцій тощо). Передбачалося, що на першому етапі (упродовж 2016 р.) військові частини спецназу підпорядковуватимуться командуванню ССО. Саме в цей період мали бути створені й військові частини управління, обслуговування та охорони. Ухвалене рішення про створення Центру спеціальних операцій, визначене місце дислокації, затверджений штатний розклад спеціалістів. На другому етапі, до кінця 2017 р., планується провести вдосконалення підготовки всіх частин за стандартами НАТО. Має відбутися синхронізація українських підрозділів з аналогічними підрозділами країн НАТО. Реформу вітчизняних ССО передбачають завершити до 2020 р. [18].

Наукові уявлення про побудову й тактику застосування у збройних конфліктах спецвійськ (сил спецоперацій різного профілю) зарубіжних країн та ЗС України знайшли висвітлення в наукових та навчально-методичних працях дослідників – представників Збройних сил, Служби безпеки України та інших військових формувань України – Г. Биструхіна, О. Васька, Д. Вєдєнєєва, В. Кобка, І. Корчагіна, О. Мірошнікова, Д. Музиченка, І. Пегахіна, І. Руснака, А. Савельєва, А. Семуки, В. Стрижевського, В. Телелима, С. Тітенка, В. Ткаченка та інших науковців [19 – 33]. Доробки згаданих колег-науковців здебільшого зосереджені навколо вивчення військ спецпризначення провідних держав світу та СРСР в епоху «холодної війни» та на межі XX – XXI ст., їхньої участі в конкретних війнах (військових кампаніях), вивчення особливостей тактики, озброєння, спеціальної підготовки вояків тощо.

Водночас, на наше переконання, потрібно досягти на основі осмислення та введення в науковий обіг солідного військово-історичного та новітнього матеріалу, нових теоретичних узагальнень стосовно еволюції військ спецпризначення, їх інтеграції в ССО як окремого компонента Збройних сил в інтересах науково-аналітичного забезпечення творення оптимальної організаційно-функціональної моделі формування Сил спецоперацій ЗС України (основу яких становить саме сухопутний компонент), удосконалення їх бойової підготовки.

Крім того, розуміння особливостей формування елітних військ низкою провідних країн світу важливе і для розгортання процесу міжнародного військового співробітництва України. Зважаючи на загрозу національній безпеці Української держави та загального контексту реформування її Збройних сил, вивчення світового досвіду застосування ССО набуває особливого значення.

Доведення на конкретно-історичному та актуальному емпіричному матеріалі зростаючого значення й ролі сил спецоперацій як окремого функціонального компонента сучасних Сухопутних військ є запорукою підготовки науково обґрунтованих рекомендацій щодо подальшого розвитку ССО Збройних сил України.

Вважаємо важливим комплексне дослідження на основі світового досвіду особливостей виникнення, еволюції та бойового застосування військ спецпризначення та їх трансформації у Сили спецпризначення як самостійний компонент збройних сил сучасних армій.

При цьому, як видається, постають такі перспективні дослідницькі завдання:

- теоретичне узагальнення вітчизняних та зарубіжних наукових надбань з метою досягнення сучасного концептуального бачення ролі ССО у загальному контексті воєнної історії й військового мистецтва;

- виявлення особливостей бойового застосування військ спеціального призначення зарубіжних країн та СРСР у локальних війнах (конфліктах) 1945 – 2000-х рр.;

- дослідження досвіду участі військ спеціального призначення у збройних конфліктах на пострадянському просторі;

- визначення специфіки дій військ спеціального призначення в протиборстві з іррегулярними збройними формуваннями (повстансько-партизанськими, терористичними, транснаціональними злочинними угрупованнями тощо);

- вивчення організації застосування сил спеціальних операцій України та країн НАТО в небойових (миротворчих, гуманітарних) операціях 1991 – початку 2000-х рр.;

- дослідження ролі та особливостей бойового застосування угруповань ССО у війнах та збройних конфліктах межі XX й XXI століть, включаючи військові компанії в Іраку та Афганістані;

- поглиблене вивчення історичних передумов та безпосереднього новаторського процесу формування (з кінця 1980-х рр.) Сил спецоперацій як самостійного функціонального компонента Збройних сил США, у яких подібний феномен військової організації з'явився вперше й набув завершених форм;

- порівняльне дослідження організаційно-функціонального розвитку сил спеціальних операцій країн НАТО, Ізраїлю, Російської Федерації й Китаю наприкінці XX – на початку XXI ст.;

- теоретичне узагальнення тактики, форм і методів застосування ССО (прямі силові акції із застосуванням спеціального озброєння й тактики; спеціальна розвідка; рятувально-пошукові дії в тилу противника або на небезпечній території; психологічні операції; надання миротворчо-стабілізаційної й гуманітарної допомоги тощо);

- вивчення правового поля бойового застосування ССО в світлі норм міжнародного гуманітарного права («права війни»);

- дослідження історичного шляху становлення й діяльності частин (підрозділів) спецпризначення ЗС України та пошуки організаційних форм творення вітчизняних ССО (1991 – 2015 рр.);

- визначення шляхів можливого застосування історичного досвіду для подальшої розбудови й удосконалення професійного рівня ССО ЗС України, передовсім їх сухопутного компонента.

Джерела та література:

1. *Александров С. Современные тенденции развития спецназа иностранных государств // Неизвестная разведка. – К., 2006. – № 1-2. – С. 34 – 40.*
2. *Бадрак В. Армии XXI столетия // Зеркало недели. – 2013. – 25 января.*
3. *Веденеев Д. Теневая сила «новой Османской империи»: специальные службы Турецкой Республики // Камуфляж. – 2012. – № 6. – С. 28 – 31.*
4. *Вєдєнєєв Д. Сили психологічних спецопераций США // Волонтер. – 2012. – № 5. – С. 24 – 28.*
5. *Владимиров В., Попов И. Силы специальных операций США в ходе контртеррористической операции «Несгибаемая свобода» в Афганистане // Зарубежное военное обозрение. – 2003 – № 2. – С. 19 – 26.*
6. *Іванников І. «Довгі вуха» стратегічного партнера // Волонтер. – 2012. – № 4. – С. 4 – 10.*
7. *Іванников І. Польські спеціальні служби // Волонтер. – 2012. – № 6. – С. 52 – 58.*
8. *Качанов В. Сили спеціальних операцій у воєнних конфліктах // Волонтер. – 2007. – № 1. – С. 8 – 13.*
9. *Сергеев А. Силы спецопераций: взгляд в будущее // Неизвестная разведка. – 2005. – № 3 – 4. – С. 100.*
10. *Унгуряну И. Военные спецслужбы Румынии // Волонтер. – 2012. – № 2. – С. 12 – 17.*
11. *Хаев А.Н., Смолкотин Н.В., Данилин И.Ф. Система сил специального назначения: требования и свойства // Военная мысль – 1999. – № 6. – С. 25 – 29.*
12. *Шарковский А. «Дельта форс». Элита сил специального назначения самой воюющей армии мира // Независимое военное обозрение. – 2015. – 10 февраля.*
13. *Шарковский А. Красные береты бывают разными. Специальные силы Франции создавались по образу британских // Независимое военное обозрение. – 2015. – 10 июля.*
14. *Шарковский А. Козырная карта Бундесвера // Независимое военное обозрение. – 2015. – 27 ноября.*
15. *Шлындов А. «Воины-тени» на защите Поднебесной // Независимое военное обозрение. – 2015. – 27 февраля.*

16. *Шмелев Ю. Силы специального назначения Ирландии // Зарубежное военное обозрение. – 2009. – №3. – С. 29 – 32.*
17. *Там, де було гаряче, завжди були розвідники. Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.president.gov.ua/news/tam-de-bulo-garyache-zavzhdi-buli-voyini-rozvidniki-preziden-38099.*
18. *Сили спеціальних операцій очолив десантник Ігор Луньов. Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/content/article/27470017.html.*
19. *Биструхін Г.С., Вєдєнєєв Д.В. Науково-практичні погляди на анти- партизанські дії сил спеціального призначення (іноземний досвід) // Державна безпека України. – 2006. – № 3. – С.137 – 146.*
20. *Биструхін Г.С., Вєдєнєєв Д.В. Науково-практичні погляди на антипартизанські дії сил спеціального призначення у містах США та інших країнах НАТО післявоєнного періоду // Науковий вісник Національної академії СБ України. – 2007. – № 26. – С. 41 – 50.*
21. *Биструхін Г.С. Розвідувальне та бойове застосування сил спеціальних операцій проти іррегулярних збройних формувань // Науковий вісник Національної академії СБ України. – 2007. – № 27. – С. 55 – 63.*
22. *Биструхін Г.С. До проблеми формування сил спеціальних операцій в Україні // З нагоди 15-річчя створення Служби безпеки України. Матеріали науково-практичної конференції. – Київ, 16 березня 2007 р. – С. 142 – 146.*
23. *Вєдєнєєв Д.В., Биструхін Г.С., Семука А.І. Гострі кігті орла. Сили спеціальних операцій США: історія та сучасність. Монографія. – К.: К.І.С., 2010. – 400 с.*
24. *Веденеев Д. В., Будков Д.В. Закулисный актер истории: Очерки истории разведки и контрразведки. – К.: К.И.С., 2015. – 392 с.*
25. *Веденеев Д. Рейнджеры ведут за собою // Волонтер. – 2013. – № 2. – С. 14 – 22.*
26. *Кобко В.А. Підготовка спеціальних операцій у збройних конфліктах другої половини XX ст.: Дис. канд. істор. наук: 20.02.22. – К., 2004. – 209 с.*
27. *Музиченко Д.П., Корчагін І.А., Мірошніков О.П., Савельєв А.С. Аналіз ефективності виконання завдань розвідки в АТО // Труди Університету. – К., 2015. – № 2. – С. 66 – 72.*
28. *Плахов В.В. Воєнне мистецтво контртерористичної операції «Непохитна свобода» // Труди Академії. – 2002. – № 36. – С. 26 – 32.*
29. *Рибак М.І., Бадах Ю.Г. Воєнне мистецтво в локальних війнах після Другої світової війни. – К.: НАОУ, 2000. – 133 с.*
30. *Руснак І.С., Телелим В.М. Розвиток форм і способів ведення інформаційної боротьби на сучасному етапі // Наука і оборона. – 2000. – № 2. – С. 18 – 23.*
31. *Стрижевський В.В. Розвиток сил спеціальних операцій сухопутних військ США // Труди Академії. – 2002. – № 41. – С. 28 – 35.*
32. *Титенко С. Силы специальных операций: развитие продолжается // Неизвестная разведка. – 2008. – № 1. – С. 50 – 59.*
33. *Черкаський І.Б., Дузь-Крятченко О.П. Уроки застосування угруповання коаліційних сил США та Великобританії проти Іраку в операції «Шок і трепет» // Труди Академії. – 2003. – № 47. – С. 18 – 24.*

© *Андрей СЛЮСАРЕНКО*

СИЛЫ СПЕЦИАЛЬНЫХ ОПЕРАЦИЙ КАК ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ КОМПОНЕНТ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ: ПЕРСПЕКТИВЫ НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Анализируются тенденции развития войск (сил) специального назначения, которые обусловлены переосмыслением их роли и места в обеспечении безопасности и реализации военно-политической стратегии развитых государств. Обобщаются новейшие профильные исследовательские разработки. Отмечается исключительное значение применения Сил специальных операций в специфических условиях асимметричного противостояния, или в «гибридной войне».

Ключевые слова: *Силы специальных операций, Вооруженные силы Украины, «гибридная война», «войны шестого поколения», антитеррористическая операция.*

© *Andrii SLIUSARENKO*

SPECIAL OPERATIONS FORCE AS FUNCTIONAL COMPONENT OF THE ARMED FORCES: PROSPECTS FOR SCIENTIFIC RESEARCH

The article analyzes trends of development of special operations forces, which are specified by rethinking their role and place in providing security and realization of military and political strategies of developed countries. It summarizes the latest research profile works. It emphasizes the exclusive importance of the use of Special Operations Forces in specific conditions of asymmetric conflict or "hybrid warfare".

In a well-argued manner the article substantiates the need in achieving new theoretical generalizations regarding the evolution of special operations forces, based on understanding and introducing reputable military-historical and newest materials into scientific research

The work determines the main principles of the use of special operations forces: surprise, initiative, speed, coordination of efforts in reaching objectives, interaction with special services and private military companies, the ability to unconventional actions (creation of insurgency anti-government movements based on SOF units, secret participation in the coup, disguised forms of aggression, etc.).

The main real enemy of the West armed forces on the battlefield is irregular armed guerrilla-type insurgency formations that put an emphasis on "weapons of the weaker enemy" - asymmetrical actions.

Last actions are aimed at imposing combat operations to the enemy under such conditions that complicate the realization of his military and technical superiority, distribute hazard to important non-military facilities, civilian population, provide disabling of expensive and complex weapons systems and infrastructure of the enemy by cheap means, energetic destructive effect on the morale of soldiers and civilians on the enemy area, conduct information-psychological confrontation etc. It is concluded that combining forces and special operations units of different profiles become one of the main trends in modern military construction.

The author performed scientific generalization of the newest specialized research collections, and it allows to emphasize the use of SOF in close interaction with special services and anti-government paramilitary formations (guerrilla, terrorist, organized criminal ones, etc., which are often parties created and trained by special services – actors of the conflict) in order to:

conduct special intelligence in the interest of own troops and other actors of the conflict; disabling of state and military control of the enemy; destruction (capture) of headquarters, major military facilities, objects behind the enemy lines, etc.;

paralyze transport and critical infrastructure; acts of sabotage behind the battlefield, terrorist attacks against members of the command staff and state apparatus, capture enemy commanders; conduct special information and psychological operations to undermine the morale of military personnel and the population - victims; organize combat and special training of illegal (irregular) armed formations from citizens who are victims of assault, mercenaries, foreigners and stateless persons - participants in armed conflicts in "hot points" of the world, etc.

Key words: *Special operations forces (SOF), Ukrainian Armed Forces, "hybrid war", "wars of the sixth generation", anti-terroristic operations.*

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477)"1918/1919":355.426

© ***Андрій ЛИСЕНКО***

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр.

У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, обумовили появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і, відповідно, часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску панівної на той час влади. Хоча історія дає нам значну кількість прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі та десятки тисяч бійців, були організовані по принципу регулярної армії, контролювали значні території, однак, не маючи власної політичної позиції, їх використовували представники різних політичних сил у своїх інтересах.

Ключові слова: *збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.*

(Продовження)

Проблеми, пов'язані із захистом української державності на початку 1919 р., завжди привертали увагу дослідників. Саме тому пропонована проблематика знайшла висвітлення у значній кількості публікацій – як мемуарного характеру, так і, власне, наукових розвідок. Тому ми змогли використати й роботи безпосередніх учасників досліджуваних подій, таких як В. Андрієвський, М. Капустянський, Б. Мартос, О. Несвіцький, і праці науковців, що вивчали конкретні

проблеми українського повстанства у період громадянської війни (Г. Гребенюк, Р. Коваль, В. Коротенко, В. Сідак, О. Фесенко) [1; 3; 5; 6; 2; 9; 10; 12].

У нашій роботі ми зробили спробу висвітлити деякі проблеми в організації українського війська та визначити причини провальної політики військового та політичного керівництва Директорії УНР з організації збройного захисту України.

Уже наприкінці грудня 1918 р. радянські частини перетнули демаркаційну лінію й без оголошення війни почали просуватися до Харкова. Наявність у цих частинах українців і цілих військових підрозділів із українців, які під тиском німецького окупаційного корпусу були змушені відступати в «сіру» зону, де ними й почали активно опікуватися кремлівські емісари, створюючи з них частини, подібні до регулярної армії, щоб мати можливість використати етнічних українців під час збройного вторгнення на українську територію.

Саме наявність цих частин і дала змогу розгорнути шалену агітацію, щоб схилити населення України до допомоги та підтримки Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

Отаман П. Болбочан, який мав значні військові сили, практично не вчиняючи опору, залишив Бєлгород та відступив до Харкова. Саме в цей час у самому Харкові робітничі організації почали озброєний виступ проти Директорії, і отаман залишив Харків. Дати вступу червоних військ до Харкова не збігаються в часі в роботах різних авторів: Н. Полонська-Василенко називає 1 січня 1919 р., колектив авторів дослідження «Кость Блакитний, отаман Степової дивізії» – 3 січня, Б. Мартос – 10 січня [7, 520; 2,15; 6, 22]. Останній у своїх спогадах стверджує, що після відступу 7 січня 1919 р. українських частин із Харкова радянські загони увійшли до міста лише на третій день. Газета «Известия» Харківського губкому КП(б)У від 3 січня 1919 р. пояснювала причини виступу харківських робітничих організацій проти Директорії УНР високим рівнем класового чуття та звинувачувала отамана П. Болбочана в намаганні встановити контакти з Доном для організації спільних дій проти більшовиків [13, 1 – 3].

У праці «Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника» її автори – В. Сідак, Т. Осташко та Т. Вронська пояснюють залишення українськими військами Лівобережжя й, зокрема, харківські події загрозою, що створював для українських підрозділів розквартирований там 1-й німецький армійський корпус. Після революції в Німеччині корпус був розпропагандований комуністичними агентами, і там була створена рада солдатських депутатів, яка й висунула командуванню Запорізького корпусу ультиматум: або негайний відступ із Харкова, або стан війни з німцями [10, 52]. Автори роботи наводять і фрагмент із телеграфних переговорів П. Болбочана з Головним отаманом Директорії УНР С. Петлюрою від 10 грудня 1918 р., у якому полковник змальовує стан власних збройних сил на Харківщині: незакінчений етап організації його частин, який мав завершитися лише 20 – 22 грудня 1918 р., а відтак, у його розпорядженні перебували лише Запорізька дивізія та Сіра дивізія ім. Палія, також отаман

повідомляв про створення робітничих дружин – 2600 осіб у Донецькому басейні та близько 800 осіб у Харкові, що вже отримали зброю та старшин-інструкторів [10, 53].

Далі дії отамана П. Болбочана взагалі складно пояснити: він розділив свої війська на дві частини. Одна відступала в напрямі Полтави, яку так і не змогла втримати, а інша – в напрямі Лозової. 10 січня 1919 р., пояснюючи Головному отаману причини свого рішення, П. Болбочан указував на наявність прагнення підтримати коменданта Катеринославського Коша – отамана А. Гулого-Гуленка, який, до речі, цієї допомоги так і не дочекався. Б. Мартос висловлює думку про те, що отаман П. Болбочан потрапив під вплив, а пізніше й під контроль російських офіцерів свого штабу, які, відступаючи в напрямі Лозової, підходили ближче до місць, контрольованих формуваннями російського добровольчого корпусу [5, 23].

Перебуваючи в Полтаві, П. Болбочан боявся повторення харківських подій і 14 січня 1919 р. видав наказ про здачу зброї населенням у п'ятиденний термін. За невиконання наказу передбачався розстріл. Але і в Полтаві вирішальну роль відіграли розквартировані там німецькі частини, що спочатку пропустили в місто українські частини й оголосили про свій нейтралітет в українсько-російському конфлікті, а пізніше, в ультимативній формі, заявили про потребу залишити місто, погрожуючи, у разі непокори, роззброєнням [1, 44 – 45].

До того ж ВРК Полтави оголосив про скинення влади Директорії, а радянські загони увійшли до міста 19 січня [6, 84 – 85].

З Полтави загони П. Болбочана відходили до м. Кременчук, відкриваючи у такий спосіб київський напрям для просування радянських частин. У цей час із перевіркою стану військ до «запорожців» прибув начальник Генерального штабу армії УНР В. Тютюнник, який звинуватив командування Лівобережного фронту УНР у відсутності на головних уборах червоних стрічок та в наявності старшинських відзнак, які були введені за П. Скоропадського [4]. Після перевірки до П. Болбочана надійшло близько 30 наказів про виправлення ситуації, які отаман публічно наказував знищувати. За свідченням Р. Коваля, обурений таким свавільством отамана на фоні військових поразок С. Петлюра віддав наказ О. Волоху про арешт і розстріл на місці самого отамана П. Болбочана та його штабу. Виконати цей наказ О. Волоху перешкодили бійці П. Болбочана, які супроводжували отамана до Києва [4].

Головне командування Директорії УНР видало розпорядження про суд над отаманом П. Болбочаном за підписами наказного отамана О. Осецького та начальника штабу А. Мельника. Для розгляду справи полковника П. Болбочана був утворений надзвичайний суд у складі: голова суду – комендант штабу Дієвої армії осавул А. Клим, члени суду – секретар Головної державної інспекції хорунжий Лінкевич, командир окремої резервної сотні сотник Вербицький, бунчужний окремої сотні при штабі Дієвої армії Бартош, ройовий комендантської півсотні штабу Дієвої армії Гусак та секретар суду – слідчий штабного суду при

штабі Дієвої армії [20]. Прокурором був призначений хорунжий Петро Певний, оборонцем – козак комендантської півсотні штабу Дієвої армії УНР Дідух, який мав юридичну освіту [9].

Протокол засідання суду над отаманом, який тривав 7 годин і завершився винесенням смертного вироку, містить усього 8 сторінок рукописного тексту. Вирок виконали о 22 год 28 червня 1919 р. на ст. Балин біля Кам'янця-Подільського. Таке рішення суду викликало замішання у військових частинах: через кілька днів на бік «червоних» перейшов отаман Н. Григор'єв.

Отож радянські війська, майже не відчуваючи опору та користуючись підтримкою значної частини місцевих отаманів, швидко просувалися територією України: 12 січня 1919 р. вони вже захопили Чернігів. Лише 16 січня 1919 р. Директорія проголосила УНР у стані війни з Радянською Росією [2, 15].

Подальший розвиток подій ми можемо простежити на прикладі Переяславського та частини Пирятинського повітів Полтавської губернії. Їх, а також частину залізниці на відтинку Київ – Гребінка контролювали загони Директорії під командуванням отаманів П. Куліша та Котуха. Агенти комуністів проводили пропаганду та агітацію в обох загонах, не маючи реальних власних сил для того, щоб закріпитися в районі. Їх представник Гайдамака разом з обома загонами взяв участь у нападі на німецьку частину. Унаслідок підривної діяльності обидва повстанські загони розкололися й частково приєдналися до загонів О. Богунського, який саме нарощував сили на Черкащині. Для виправлення становища в район прибув полк Директорії під командуванням отамана Павлюка, який розсіяв прорадянські частини, але потім і сам був змушений відступити [12, 29].

23 січня 1919 р. в Києві почалася сесія Трудового Конгресу: з 528 делегатів прибуло 465. Головою, незважаючи на присутність М. Грушевського, був обраний С. Вітик. У ході роботи Конгресу найчисленніша в Україні політична партія – есерів розкололася на три течії: «боротьбисти», які ратували за союз із радянською владою; праві, що обстоювали ідеї демократичного соціалізму; центристи під проводом М. Грушевського налічували всього 13 депутатів [7, 519].

Єдиним питанням, яке обговорювалося на Конгресі в умовах наступу радянських військ, була орієнтація Української держави. Обирати доводилося з двох кандидатів: комуністів та Антанти. Попри напружені дебати, конкретного рішення так і не вдалося досягти.

За цих умов 29 січня 1919 р. Конгрес припинив свою діяльність. Саме в цей період Україну почали залишати й лідери УНР. За кордон виїхали В. Винниченко, М. Шаповал та В. Чехівський. 11 лютого 1919 р. Головою Директорії став С. Петлюра, який зосередив у своїх руках значну політичну та військову владу [11, 393].

Натомість уже в наказі № 2 Наркомвійськсправ, датованому від 1 до 10 січня 1919 р., оголошувалася декларація Тимчасового робітничо-селянського уряду України. У ній ішлося про обіцянку довести до завершення соціалістичну революцію та, ураховуючи наявний досвід громадянської війни в Україні та в Росії,

продовжити формувати підрозділи регулярної Червоної армії, активно залучаючи до її рядів уже існуючі повстанські загони. Проголошувалася й перспектива загальної мобілізації та поголовного озброєння українського народу. Констатувалася потреба націоналізувати найважливіші, зі стратегічного погляду, галузі промисловості та конфіскації куркульських, церковних і поміщицьких земель. Обіцяно було допомогу в організації колективних форм власності та проголошено взяття під державний контроль заготівлю продуктів першої необхідності та торгівлю ними. Ворогів Радянської Росії оголошували ворогами й Радянської України. Декларувалося об'єднання з Росією на основах соціалістичної федерації [14, 3 – 3 зв.].

А вже 11 січня 1919 р. Тимчасовий уряд опублікував Постанову № 3 «Про порядок націоналізації підприємств» за підписами Г. П'ятакова, Є. Квірінга, В. Затонського та М. Грановського, у якій підтвердив своє прагнення провести в Україні саме соціалістичні перетворення [16, 1]. 13 січня 1919 р. було опубліковане «Тимчасове положення про волосні та сільські комбіди», 16 січня – про приватизацію приватних залізниць та під'їзних шляхів [16, 4 – 7].

Активно долучившись до проведення соціалізації життя в Україні, радянський уряд не забував свого головного завдання, яке висунув В. Ленін, – забезпечувати Москву та Петроград продуктами продовольства. Навіть не встановивши контролю за більшістю території країни, 12 січня 1919 р. з України вже почали відправляти перші ешелони. У телеграмі на ім'я О. Шліхтера М. Скрипник повідомляв, що потяги прямують до Росії, не чекаючи обіцяної мануфактури на обмін, але від Бєлгорода й до Орла утворився величезний затор. М. Скрипник також просив повідомити В. Леніну про катастрофічне становище на Донбасі, що склалося через брак коштів [17, 1].

Отже, Директорія УНР, як і Центральна Рада та гетьманський режим, упустила момент для створення власне українських військових формувань, хоча вище командування було сформоване – з його структурою нас знайомить М. Капустянський [3, 28 – 29]. У переліку військових частин, що претендували на звання регулярних, з'являються формування на зразок Селянської або Київської дивізій, кожна з яких складалася з чотирьох піхотних полків, двох батарей польових гармат і перебувала під командуванням отамана Н. Григор'єва, який хоч і був висунутий та підтриманий осередком боротьбистів, загалом не збирався відстоювати український національний рух. Зіткнувшись із першими проблемами та знаючи про страту полковника П. Болбочана, загони Н. Григор'єва, як і багатьох інших отаманів, фактично відмовилися захищати Директорію УНР. Спроби українського уряду вже в розпал боїв, щоб уникнути повного розгрому та полегшити керівництво, реорганізувати наявні війська в чотири армійські групи, визначивши кожній чіткі завдання, провалилися.

Саме в цей час Н. Григор'єв намагався спрямувати свої загони проти добровольчих формувань, які перебували на Лівобережжі, але його підрозділи виявилися занадто революціонізованими, а вплив боротьбистів, що перебували в союзі

з комуністичним урядом, на самого отамана зростав, і це змусило Н. Григор'єва повернути свої частини проти Директорії УНР [14, 6].

Фактично до лютого 1919 р. радянські війська під командуванням В. Антонова-Овсієнка, зайнявши північ України, розширювали свою територію. У цій ситуації вирішальну роль мала відіграти позиція українського селянства, яке становило більшість населення країни.

Стратегічного значення набула Катеринославська залізниця, тому й питання про контроль над нею набуло виняткової гостроти та значення. Саме біля залізниці розташовувалися значні повстансько-партизанські формування. Більшість отаманів підтримала другий радянський уряд. Натомість начальник оперативного штабу армії Директорії УНР М. Капустянський дав негативну оцінку їх позиції [3, 22]. Зокрема, український військовик називає 10 причин, які, на його думку, спричинили поразку українських військ. У пункті 1 М. Капустянський констатує хистку позицію очільників української політики, що помилково, не розрахувавши сил, вирішили вести одночасну війну проти двох ворогів – більшовицької Росії, з її величезною територією й значними матеріальними ресурсами, та проти Польщі, яка користувалася всебічною підтримкою з боку Антанти. По-друге, неспроможність українських політиків відшукати союзників серед нейтральних держав, що призвело до фактичної ізоляції України та її збройних сил. По-третє, чвари між політичними партіями та відсутність сталої зовнішньої політики. По-четверте, несформованість єдиних інтересів між наддніпрянцями й наддністрянцями. По-п'яте, М. Капустянський виокремив боротьбу між старшим і молодим революційним старшинством, представники якого, часто прагнучи посісти високі посади в українському війську, діяли виключно у власних інтересах, не виконували наказів командування, у критичні моменти переходили на бік «червоних». Така ситуація обумовила недовіру вищого командування та політичного керівництва Директорії УНР й намагання провести чистки в командному складі, що спричинило відхід від військових справ значної частини фахових старшин. Під пунктом 6 відмічений незадовільний стан військової дисципліни та інтегрування політики в армію. Сьомим пунктом виокремлені нестача військового спорядження й боєприпасів та незадовільний стан постачання, восьмим М. Капустянський окреслив гостру нестачу пального та повільну роботу залізниці, що сковувало маневреність українських військ. По-дев'яте, симпатії значної частини населення до ідей більшовиків та несприйняття більшістю інтелігенції ідей українського самостійницького руху. І останнім пунктом М. Капустянський назвав нерозуміння лідерами Антанти ролі України як форпосту боротьби з більшовизмом.

Отже, ми можемо дійти висновків, що напередодні й з початком у 1919 р. агресії Радянська Росія застосувала деякі методи гібридної війни, як-то: залучила популярних українських військових лідерів, щоб використати їх у пропаганді; використала підрозділи українських повстанців, які внаслідок протистояння з німецькими військами та вартою гетьмана П. Скоропадського були змушені

перебувати в «сірій зоні» під цілковитим впливом радянських емісарів, а також агресивну соціальну пропаганду. Натомість українські політичні та військові лідери не змогли вчасно знайти зовнішньополітичних союзників, довівши країну до стану фактичної блокади. До цих факторів ми можемо додати амбіційність та ідеологічну безграмотність багатьох отаманів, що й спричинило швидкий рух московських частин територією України та поразку режиму Директорії УНР у підсумку.

Джерела та література:

1. *Андрієвський В. З минулого. – Т. ІІ. Від гетьмана до Директорії. – Ч. І. Гетьман. / В. Андрієвський. – Берлін: Українське слово, 1923. – 310 с.*
2. *Гребенюк Г.С., Коваль Р.М., Коротенко В.В., Маслак О.О. Кость Блакитний, отаман Степової дивізії. / Г.С. Гребенюк, Р.М. Коваль, В.В. Коротенко, О.О. Маслак. – К.: Незборима нація: Просвіта, 1997. – 97 с.*
3. *Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу 1919 р. / М. Капустянський. – Львів: «Діло», 1921. – 296 с.*
4. *Коваль Р. Недовге щастя полковника Болбочана. – код доступу http://ukrlife.org/main/evshan/reness2.htm.*
5. *Мартос Б. Оскілко й Болбочан: спогади. / Б. Мартос. – Мюнхен: Вид-во д-ра П. Белея, 1958. – 62 с.*
6. *Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смути 1917 – 1922 рр. / О.О. Несвіцький. – Полтава: Просвіта, 1995. – 280 с.*
7. *Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 тт. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2. – 608 с.*
8. *Ревегук В. Постать Симона Петлюри на тлі української революції 1917 – 1920 рр. / Полтавська петлюріана. (Матеріали других петлюрівських читань). – Полтава: Рідний край, 1993.*
9. *Сідак В. Суд над полковником П. Болбочаном – код доступу https://history.wikireading.ru/390202.*
10. *Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: Наукове видання. / В. Сідак, Т. Вронська, Т. Осташко. – К.: Темпора, 2009. – 426 с.: іл.*
11. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 тт. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2. – 422 с.*
12. *Фесенко О.П. Комбриг Богунський. / О.П. Фесенко. – К.: Тов-во «Знання» УРСР, 1991. – 48 с.*
13. *Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВОВ). Ф. 1122. Народний комісаріат військових справ УСРР Харків. Оп. 1. Спр. 2.*
14. *ЦДАВОВ України. Ф. 2. Рада міністрів УРСР. Харків Київ. 1918 – 1988 рр. Оп. 1. Спр. 146.*
15. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України) Ф. 57 Колекція документів з історії Комуністичної партії України 1870 – 1965 рр. Оп. 2. Спр. 271.*
16. *ЦДАГО України. Ф. 57 Колекція документів з історії Комуністичної партії України 1870 – 1965 рр. Оп. 2. Спр. 269.*
17. *ЦДАГО України. Ф. 57 Колекція документів з історії Комуністичної партії України 1870 – 1965 рр. Оп. 2. Спр. 318.*

© Андрей ЛЫСЕНКО

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918 – 1919 гг.

В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти XX в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы, а также активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны, в данный момент, существующей власти. Хотя история даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, однако, не имея собственной политической позиции, они использовались представителями различных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: *вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.*

© Andrii LYSENKO

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918 – 1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took

part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*

ГРАНІ ВІЙНИ

УДК 94(477) "1939/1945"

© *Сергій ПЕТРУХІН*

ВІЙСЬКОВЕ ЗАСТОСУВАННЯ ШТРАФНИХ ТА ШТУРМОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ У БОЙОВИХ ДІЯХ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1942 – 1944 рр.)

На основі всебічного аналізу архівних документів, опублікованих джерел та наукової літератури у статті досліджено використання штрафних та штурмових підрозділів у складі Червоної армії на території України в роки Другої світової війни (1943 – 1944 рр.). Також розглянуто застосування цих підрозділів під час військово-стратегічних операцій Червоної армії на території України та уточнено безпосередні втрати серед «воїнів-штрафників».

Ключові слова: *радянсько-німецька війна 1941 – 1945 рр., визволення України від німецько-фашистських загарбників (1942 – 1944 рр.), штрафні батальйони і роти, штурмові стрілецькі батальйони, Мелітопольська наступальна операція.*

Проблема використання штрафних та штурмових підрозділів і нині є найменш дослідженою темою Другої світової війни. Це здебільшого пов'язано із браком джерел, які тривалий часу були недоступними і для вітчизняних, і для зарубіжних істориків. Однак під впливом демократичних тенденцій, пов'язаних із доступністю інформації та відкритості архівних матеріалів у вільному електронному доступі, які на початку XXI ст. посилилися серед країн пострадянського простору, сучасні дослідники змогли розглянути проблему з іншого погляду.

Метою пропонованого дослідження є розкриття бойового використання штрафних та штурмових підрозділів у складі Червоної армії на території України в роки війни (1943 – 1944 рр.).

Означену тему досліджували українські науковці, зокрема М. Ткачук, В. Даценко та ін. У своїх студіях вони розкривали різні аспекти бойового застосування штрафних та штурмових підрозділів під час німецько- радянської війни. Для написання статті також використали архівні матеріали електронних сайтів «Память» та «Подвиг народа».

Відповідно до хронологічного принципу ми умовно виокремили чотири етапи використання штрафних та штурмових підрозділів на німецько-радянському фронті:

1. І етап (17 липня 1942 – 2 лютого 1943 рр.) ознаменований докорінним переломом у ході Сталінградської битви, під час якої розпочато Ворошиловградську (Луганську) (1942), Донбаську (29.01.1943 – 18.02.1943) та Харківську (2.02. 1943 – 3.03.1943) наступальні та оборонні операції.

2. ІІ етап (5 липня – 23 серпня 1943 р.) характеризується успішними бойовими діями Червоної армії на Курській дузі, у результаті яких було проведено Ізюмсько-Барвінківську наступальну операцію (17.07.1943 – 27.07.1943), Білгородсько-Харківську операцію (3.08. 1943 – 23.08.1943) та Чернігівсько-Полтавську стратегічну наступальну операцію (26.08.1943 – 30.09.1943), що сприяло подальшому визволенню Східної України.

3. ІІІ етап (26 вересня 1943 – 20 грудня 1943 р.) охоплює період, на який припадає проведення Нижньодніпровської наступальної операції. У рамках цієї операції були проведені Мелітопольська (26.09 – 20.12.1943), Запорізька (10 – 14.10.1943), П'ятихатська (15.10 – 23.11.1943), Знам'янська (22.10 – 5.11.1943) та Дніпропетровська (23.10 – 23.12.1943) наступальні операції.

4. IV етап (24 грудня 1943 – 17 квітня 1944 рр.). Саме в цей час сталінське командування підготовило план з проведення Дніпровсько-Карпатської операції, спрямованої на розгром німецьких військ у Правобережній та Західній Україні. Виконання цього завдання було досягнуто в ході десяти наступальних операцій: Житомирсько-Бердичівської та Кіровоградської (у сучасній історіографії – Житомирсько-Кіровоградської), Корсунь-Шевченківської, Ровенсько-Луцької, Нікопольсько-Криворізької, Проскурівсько-Чернівецької, Умансько-Ботошанської, Березнегувато-Снігурівської, Одеської та Поліської.

Сталінградська битва, як відомо, поклала початок «корінному перелому» в ході Другої світової війни. Одним із її наслідків стало визволення території України, яке розпочалося із с. Півнівка Міловського району Луганської (Ворошиловградської) області. Саме тоді, під час Сталінградської битви, були вперше застосовані штрафні підрозділи [27, 25]. У грудні 1942 р. внаслідок успішного просування Червоної армії територією України було визволено ще низку населених пунктів. Однак подальший наступ, у зв'язку зі складністю ситуації на німецько-радянському фронті, загальмувався, тому визволення України тривало і в наступному році.

Із січня до березня 1943 р. командування Південно-Західного, Південного та Воронезького фронтів провело дві масштабні військово-стратегічні операції: Донбаську (29.01.1943 – 18.02.1943) та Харківську (2.02.1943 – 3.03.1943) [2, 74 – 76]. Однак у процесі контрнаступу німецьких військ у районі Запоріжжя, Дніпропетровська та Харкова стало зрозуміло, що втримати Східну Україну Червоній армії не вдасться, тому радянські війська змушені були відступати, попередньо закріпившись на лівому березі р. Сіверського Дінця, де обидві армії перейшли до

позиційних боїв місцевого значення [28, 144]. Відтоді вся увага ворогуючих сторін сконцентрувалася на Курському виступі. Проте навіть за період чотиримісячного відносного затишшя Червона армія проводила часткові наступальні операції з розширення фронту, у ході яких активну участь брали штрафні та штурмові підрозділи. Приміром, 5 травня 1943 р. в частковій наступальній операції Південного фронту поблизу с. Дмитрівка Шахтарського району Донецької області були застосовані 1-ша та 2-га окремі штрафні роти (далі ошр) 79-ї окремої стрілецької бригади (29 червня 1943 р. була перейменована в 221-шу стрілецьку дивізію, далі сд) 5-ї ударної армії. Вони мали власними силами, без артпідготовки захопити південно-східні околиці с. Дмитрівка. Однак без підтримки регулярних військ штрафні роти опинилися в безвихідній ситуації. Наприклад, 5 травня 1943 р. 2-й штрафній роті самотужки вдалося захопити німецькі траншеї, але вже наступного дня, 6 травня 1943 р., розпочалася нова атака німців, і рота змушена була відступати. У результаті цих подій штрафники втратили чотирьох осіб, тринадцять військовослужбовців зазнали поранень. Безрезультатно закінчився наступ 1-ї ошр. Щойно спромоглася вона підійти до дротяної огорожі, як одразу з німецьких позицій відкрили кулеметний вогонь. Відступаючи, рота штрафників зазнала колосальних втрат. Таким чином, запланована локальна операція сталінського керівництва не увінчалася успіхом [9, 9 – 10].

На іншій ділянці німецької оборони 6 травня 1943 р. війська Південно-Західного фронту за участю штрафників провели ще одну операцію місцевого значення поблизу с. Ярова (нині Краснолиманського району Донецької області). У ході цієї операції були задіяні 3-тя окрема армійська штрафна рота (далі оашр) 230-ї сд і регулярні частини Червоної армії. У результаті було захоплено південно-західну лісову площу та каніфольний завод у с. Ярова, що посприяло подальшому просуванню радянських військ вглиб оборони ворога. Через деякий час, 26 травня 1943 р., 3-тя оашр була задіяна в розвідувальній операції на висоті 93.5, що розташована на північ від с. Ярова, щоб виявити оборонні споруди та вогневі точки противника. Як наслідок, 3-тя оашр не лише успішно виконала поставлене завдання, а й взяла в полон німецького офіцера. Це дало можливість детальніше дізнатися про чисельність німецьких військ та їхнє матеріально-технічне забезпечення на цій ділянці фронту [31, 184 – 186].

Однак ситуація кардинально змінилася на початку липня 1943 р., коли розпочалася Курська битва (5.07 – 23.08 1943), під час якої гітлерівським військам був завданий нищівний удар, що призвело до подальшого руйнування німецької лінії оборони [33, 9]. У результаті цього склалися сприятливі умови для визволення території України. Зокрема, 16 липня 1943 р. закінчилися останні приготування Південно-Західного фронту в районі р. Сіверський Донець, який разом із Південним фронтом мали скувати ворожі війська на донбаському напрямі, щоб запобігти перекиданням із Донбасу німецьких резервів у район Курського виступу [5, 22]. А вже наступного дня, 17 липня 1943 р., війська Південно-Західного фронту розпочали Ізюмсько-Барвінківську наступальну операцію (17.07.1943 – 27.07.1943),

проведену силами 1, 8 і 3-ї гвардійських армій, 12-ї армії, 17-ї повітряної армії, 23-го танкового і 1-го гвардійського механізованого корпусу Південно-Західного фронту під командуванням генерала армії Р. Малиновського [5, 22 – 23]. У ході цієї операції в районі лівого берега р. Сіверський Донець, що простягається на схід від окраїн с. Кам'янки Ізюмського району Харківської області та позначки 60.4, було дислоковано 16 липня 1943 р. 1-й батальйон 242-го стрілецького полку (далі сп) та 67-му ошр, які мали в подальшому форсувати водну перешкоду.

На світанку 17 липня 1943 р. Червона армія провела артилерійську та авіаційну підготовку по другій лінії противника на 200 – 300 м, що простягалася вглиб німецької оборони по населених пунктах Шевченко, Колесово та висоті 154.3 Ізюмського району Харківської області. Таке рішення сталінське командування ухвалило через незначну відстань між першою лінією німецької оборони та розташуванням Червоної армії, віддаль між якими становила лише 30 – 40 м, що могло призвести до небажаного артилерійського та авіаційного удару по власних військах [21, 103].

Отже, після артпідготовки Червона армія розпочала форсування водної перешкоди неподалік с. Кам'янка. У цій операції взяли участь 82-га гвардійська стрілецька дивізія (гв.сд), 87-й та 194-й гвардійські артилерійські полки (гв. ап), 140-й та 141-й мінометні полки (далі мінп), 61-й гв. мінп та 67-ма ошр (8-й гв. сд). Згідно з планами командування після форсування водної перешкоди подальше просування Червоної армії мало відбутися із застосуванням бойового порядку в два ешелони, відповідно до якого в першому перебували 242-й та 244-й гв. сп, а в другому – 246-й гв.сп, основний удар яких було сконцентровано на правому фланзі північно-західного скату висоти 154.3, яку мали захопити 241-й гв.сп у взаємодії з 67-ю ошр (8 гв. сд) [21, 109].

Вони спільними силами прорвали німецьку лінію оборони в районі с. Кам'янка та висоти 154.3, де і закріпилися, а далі просувалися до висоти 149.3. До кінця дня Червона армія не лише прорвала лінію оборони противника на правому березі р. Сіверський Донець, а й спромоглася закріпитися на нових рубежах: на південь від окраїн Новодмитрівки, Курульки – 2, Гусарівки, Петрівки. Упродовж чотирьох днів (з 17 до 20 липня 1943 р.) воїни Червоної армії розширили підконтрольну територію, попередньо закріпившись на рубежі: Кам'янка – Колесово, висота 190.0, курган +1,1. Однак ключову висоту 148,9 в цій операції так і не вдалося захопити. Німці добре усвідомлювали, що, втративши цю позицію, вони втратять відносну перевагу на цій ділянці фронту, тому тримали її до останнього [21, 109 – 111]. 20 липня 1943 р. силами 3-го батальйону 246 гв. сп та 67-ї ошр почалася підготовка з ліквідації німецьких військ поблизу вис. 148.9. Згідно з розробленим планом наступ мали вести дві групи: у першій перебувала 67-ма ошр під командуванням гвардії капітана Татарума, яка безпосередньо мала атакувати «в лоб» німецькі позиції, а в другій – 3-й батальйон 246-го сп під командуванням капітана Грибова, який мав завдати удару по траншеях, що вели безпосередньо з висоти в глибину німецького фронту [21, 111]. Бої за висоту

148.9 набули кровопролитного характеру, на деяких ділянках наступ переростав у рукопашні та траншейно-гранатні бої. До кінця дня 3 серпня 1943 р. дві роти 3-го батальйону (246-й гв. сп) разом із штрафною ротою блокували три ДЗОТи та розширили фронт по траншеях противника. І лише 4 серпня о 19.00 підійшла 3-тя стрілецька рота 3-го батальйону (246-й гв. сп) із групою саперів для розмінування мінних полів поблизу висоти. Однак бої за цю висоту ще тривали. І лише 10 серпня 1943 р. радянські війська вибили противника із зайнятих позицій. У результаті цієї операції, яка тривала з 3 до 10 серпня 1943 р., загинуло 20 та поранено 51 червоноармійця [21, 113]. Саме тоді, коли тривали бої за висоту 148.9 Ізюмського району Харківської області, силами Воронезького та Степового фронтів була розпочата Білгородсько-Харківська операція (3.08. 1943–23.08.1943), яка завершилася взяттям 23 серпня Харкова [28, 145].

З подальшим просуванням Червоної армії на київському напрямі 26 серпня 1943 р. розпочато Чернігівсько-Полтавську стратегічну наступальну операцію (26.08.1943–30.09.1943), згідно з якою війська Воронезького та Степового фронтів після розгрому противника в районі Харкова мали продовжити наступ із подальшим виходом до р. Дніпро [2, 85]. У ході цієї операції були остаточно визволені західні окраїни Харківського округу. Приміром, 14 вересня 1943 р. 97-ма гв. сд (5-ї гв. армії) Степового фронту вела бої за населені пункти Кітчінкова, Сахалін, Сергіївка, Ковальчуки Краснокутського району Харківської області. Війська 289, 294 та 292-го гв. сп та 110-ї ошр (97-ма гв. сд) 14 вересня 1943 р. визволили від окупантів с. Кітчінкова, Сахалін, а 110-та ошр очистила від ворога с. Сергіївку (далі вона була передислокована до с. Ковальчуки). Упродовж наступних днів (з 15 до 17 вересня 1943 р.) 294-й гв. сп та 110-та ошр брали участь у захопленні північних околиць с. Трудолюбівка, після якого 18 вересня 1943 р. 110-та ошр у зв'язку з відсутністю особового складу була розформована та інкорпорована до складу 1-го батальйону (294-й гв. сп) [14, 33 – 35]. Продовжуючи визволення Харківської області, 28 вересня 1943 р. 84-та оашр (46-ї армії) була задіяна у визвольних боях Червоної армії в районі с. Шевченко, у результаті яких втратила одинадцять осіб змінного складу [6, 1 – 8].

З подальшим просуванням Червоної армії територією Харківської, а невдовзі і Полтавської областей радянські війська вийшли до найбільшої водної перешкоди – р. Дніпро. Розпочалася підготовка до її форсування, у якій брала активну участь 68-ма оашр 4-ї гвардійської армії Воронезького фронту. Вона дислокувалася в районі смт Градизьк Глобинського району Полтавської області. Так, сержант 68-ї оашр А. Уразов згадує про ті події так: «Ми йшли всю ніч і вранці побачили попереду місто Градижиск (Градизьк. – Авт.) і на горизонті за ним Дніпро. Рота розмістилася на околиці міста у дворах і на городах… Коли сонце готове було зайти за горизонт, ми вишикувалися і рушили до передової… Надійшла команда всім розосередитися біля берега і залягти… А артилерійський і мінометний вогонь все посилювалися, все більше снарядів і мін рвалося на березі, з якого велася посадка солдатів на плоти і понтони. Від вибухів

у повітря піднімалися стовпи води… які підсвічували освітлювальними ракетами… Ось і ми почули тиху команду Садікова: «Взвод, на посадку!» Взвод спустився до води, на якій гойдалися сталеві понтони з дерев'яним настилом. Ми швидко… зайняли місця на понтоні і попливли через Дніпро… Прощай, лівий берег! Чи вдасться знову на тебе ступити, чи залишуся на правому назавжди? А може бути і на середині річки? Час тягнувся страшенно повільно, хотілося кинутися в річку і плисти швидше. Швидше, швидше до берега!.. [35, 139 – 143]». Ще одна – 286-та шр 8-ї гв. сд разом із 3-м батальйоном 108-го окремого винищувально-протитанкового дивізіону (овптдн) 28 серпня 1943 р. була задіяна для утримання позицій у районі с. Старосілля Київської області [15, 27].

На київському напрямі наступав 1-й Український (Воронезький) фронт, а нижче по Дніпру розгорнулася Нижньодніпровська наступальна операція (26.09.1943 – 20.12.1943), яку проводили війська 2, 3 та 4-го Українських фронтів [2, 98]. У рамках цих бойових дій проведені Мелітопольська (26.09 – 20.12.1943), Запорізька (10 – 14.10. 1943), П'ятихатська (15.10 – 23.11 1943), Знам'янська (22.10 – 5.11. 1943) та Дніпропетровська (23.10 – 23.12.1943) наступальні операції. Досить успішно виявили себе штрафники під час Мелітопольської операції (прорив на р. Молочна), яку проводили війська Південного (4-го Українського) фронту під командуванням генерала Ф. Толбухіна, що мала наявними силами ліквідувати найбільш укріплену ділянку «Східного валу», яка прикривала Північну Таврію та підступи до Криму [30, 596].

У ході цієї операції активно застосовувалися штрафні та штурмові підрозділи, серед яких були задіяні 207-ма (6-та ошр), 7-ма, 208-ма, 209-та, 83-тя ошр. Приміром, у журналі бойових дій 28-ї армії 4-го Українського фронту значиться, що 28 вересня 1943 р. на північ від с. Новопилипівка Мелітопольського району Запорізької області тримала оборону 207-ма ошр (перейменована 9.10.1943 р. в 6-ту ошр) разом з 899-м сп (248-ма сд). Головне завдання цих військових формувань полягало в утриманні центральних позицій на висоті 48.3. А вже 30 вересня о 13-й годині війська 2-го взводу 3-го стрілецького батальйону та 2-го взводу 207-ї ошр за підтримки мінометів та артилерії здійснили атаку на німецькі позиції на північ від с. Новопилипівка, яке до кінця дня визволили від окупантів, одночасно відбивши дві атаки противника. У ніч на 1 жовтня 1943 р. гітлерівці здійснили третю контратаку, яку червоноармійці успішно відбили. 2 жовтня 1943 р. 2-й взвод 3-го стрілецького батальйону та 2-й взвод 207-ї ошр провели розвідку, щоб захопити полоненого, але потрапили під шквальний кулеметний та мінометний вогонь із німецької лінії оборони, унаслідок чого червоноармійці та штрафники (серед яких 74 військовослужбовці були вбитими та пораненими) змушені були відступити [11, 32 – 33]. Коли штрафники 207-ї ошр вели бої на північних околицях с. Новопилипівка, 2 жовтня на правому фланзі 899-го сп (248-ї сд) частково була задіяна 7-ма ошр у наступальній операції із захоплення двох курганів, розташованих між північним та південним радгоспами на схід від с. Терпіння Мелітопольського району Запорізької області [24, 1]. У ході боїв на північному

мелітопольському напрямі 28-ма армія закріпилася на нових позиціях, які згідно з наказом командування через кілька днів були передані 2-й гвардійській армії. Водночас 13 жовтня 1943 р. 28-ма армія була перекинута на південний мелітопольський напрям, де й продовжила боротьбу з гітлерівськими військами [24, 8].

У запеклих боях 28-ма армія й далі вклинювалася в оборону противника, а вже 14 жовтня 1943 р. 248-ма сд за підтримки 206, 207 та 208-ї ошр закріпилася в с. Мордвинівка та на її околицях із подальшою готовністю форсувати р. Молочну. Наступного дня, 15 жовтня 1943 р., розпочалося форсування водної перешкоди, де явний успіх простежувався на правому фланзі 28-ї армії, бійці якої не лише форсували водну перешкоду, а й підійшли до околиць населеного пункту с. Данило-Іванівка [24, 9; 12 44]. Проте остаточне закріплення цієї території за Червоною армією відбулося лише після успішного з'єднання лінії фронтів 28-ї та 58-ї армій, проведеного командувачами армій у взаємодії регулярного та штрафного складу [10, 36 – 38]. 17 жовтня була задіяна 207-ма ошр (899 сп) для утримання околиць с. Новопетрівка Мелітопольського району Запорізької області [12, 76; 10, 40].

Визволяючи Запорізьку область, у 1943 р. сталінське керівництво активно залучало штрафні підрозділи у військово-стратегічних операціях на цій ділянці фронту. Приміром, 1 ошр (183 гв. сд 4-го Українського фронту) у грудні місяці 1943 р. брала участь у бойових діях неподалік с. Благовіщенське Вільнянського району Запорізької області [8, 44]. У наступному 1944 р. 4-м Українським фронтом також була задіяна 83-тя оашр, яка у взаємодії з 2-м батальйоном 910 сп (243 сд) тримала оборону в районі с. Новотроїцьке та Гуртове Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області. Упродовж 1 січня втрати 910 сп з 83 оашр становили: 21 убитий та 62 поранених [20, 1 – 2]. Тоді як бійці Південного фронту вели бої на південних околицях Запорізької області, вище по р. Дніпро, воїни Південно-Західного фронту розпочали Запорізьку наступальну операцію (10 – 14 жовтня 1943 р.). У ході цієї операції 14 жовтня було визволено лівобережну частину м. Запоріжжя, однак правий берег та о. Хортиця ще перебували під німецьким контролем [1, 187].

І саме тоді сталінське командування вперше задіяло 5-й окремий штурмовий стрілецький батальйон під час форсування р. Дніпро. Він помітно відзначився в боях за Вовнізький плацдарм та населений пункт Гроза. Окрім того, 5-й штурмовий стрілецький батальйон брав участь у бойових діях поблизу о. Хортиці. Основне завдання цього військового формування полягало в захопленні та розширенні плацдарму на цьому острові.

У ніч з 23 на 24 жовтня 1943 р. батальйон у кількості 230 осіб приступив до виконання поставленого завдання. Однак варто зазначити, що і перша, і друга спроба «штурмовиків» форсувати р. Дніпро та висадитися на узбережжі о. Хортиці не увінчалися успіхом. Згідно з даними, уміщеними в журналі бойових дій, «штурмовики» при першій спробі потрапили під шквальний артилерійсько-мінометний та кулеметний вогонь, що і так ускладнило

форсування водної перешкоди на ненадійних плавзасобах, які повсякчас протікали. На о. Хортиця, згідно зі свідченнями командира батальйону, відправили 12 човнів, більшість із яких потонули, не досягнувши цілі. На острів висадилася лише невелика група «штурмовиків», які стійко тримали невеликий клаптик прибережної території о. Хортиці, однак і вони були невдовзі відкинуті із займаних позицій, оскільки не витримали натиску переважаючих сил противника. У ніч з 25 на 26 жовтня 1943 р. вдруге розпочато форсування р. Дніпро із завданням захопити плацдарм на о. Хортиця. Цього разу задіяли лише чотири човни та 54 «штурмовики», які, підпливши до берега, опинилися під шквальним вогнем противника. На деякий час їм навіть удалося відбити в німців прибережну територію, однак вони не змогли втримати займаних позицій (при цьому втратили майже увесь особовий склад). Загалом у цій битві понад вісімдесят три «штурмовики» було вбито та поранено [26, 9 – 10].

Отже, у визволенні Запорізької області брали участь 207-ма (6-та ошр), 7-ма та 208-ма ошр, 209-та та 83-тя ошр, 5-й окремий штурмовий стрілецький батальйон, які не лише були задіяні до форсування водних перешкод, а й активно застосовувалися в розвідувальних, наступальних та оборонних боях. Крім того, за виявлений героїзм під час форсування водної перешкоди в районі о. Хортиця капітанові 3-ї стрілецької роти І. Токміну та гвардійському політруку І. Тихомирову 5-го окремого штурмового стрілецького батальйону було присвоєно звання Героя Радянського Союзу [34, 6].

Штрафні підрозділи також брали участь у визволенні Херсонської області. Наприклад, 1 листопада 1943 р. внаслідок наступу 96 гв. сд (Південного (4-го Українського) фронту) вдалося закріпитися на окраїнах позначок 78.1 с. Зеленого-2 (нині с. Зелене Херсонської області), позначки 78.5 та с. Катеринівка. У результаті триденних боїв (з 1 до 3 листопада) за ці позиції дивізія втратила 15 осіб, 82 воїни зазнали поранень, а із 209-ї ошр було вбито 9 осіб та поранено 37. Завойовники прагнули за будь-яких обставин стабілізувати лінію фронту, тому вони не жаліли ні людей, ні техніки, щоб тільки вибити червоноармійців із займаних позицій. Уже 4 листопада дивізія втратила 22 червоноармійці, поранення зазнав 121 боєць, а із штрафної роти загинуло 11 та було поранено 46 осіб [22, 4 – 7].

5 листопада 1943 р. 295-й гв. сп (96 гв. сд) розпочав бій на південному заході окраїни с. Зеленого-2 на правому фланзі 295-го гв. сп, однак цей бій не був результативним. Вклинившись на 30 – 50 м, радянські війська потрапили під фланкуючий та перехресний вогонь, через що змушені були відступити зі значними втратами. Загалом втрати дивізії за 5 листопада становили 6 загиблих та 14 поранених, а в 204-й оашр було вбито 7 та поранено 7 штрафників. У ході запеклих боїв на цій ділянці особовий склад 209-ї оашр становив 36 осіб, у зв'язку з чим штрафну роту 9 листопада розформували та ввели до штату 293-го сп [22, 9 – 15]. Наступного року визволення території Херсонської області тривало. І на сьогодні відомо, що 269-та оашр у взаємодії із 301-ю сд та 4-м стрілецьким батальйоном 30 січня 1944 р. контратакували німецькі позиції в районі висот 81,9 і +3

(на захід від с. Катеринівка), щоб захопити цей рубіж. Цікавим видається той факт, що наступальним частинам на цій ділянці фронту чинили запеклий опір не лише регулярні гітлерівські війська, а й 560-й німецький штрафний батальйон [23, 72].

Тоді як 4-й Український фронт вів наступальні бої на мелітопольському, херсонському та каховському напрямі, Степовий (2-й Український) фронт розпочав П'ятихатську (15 жовтня – 23 листопада 1943 р.), а через деякий час у взаємодії з Південно-Західним (3-м Українським) фронтом Дніпропетровську (23 жовтня – 23 грудня 1943 р.) наступальні операції. У ході цих операцій були задіяні 37-ма і 7-ма гвардійська та 57-ма армії (2-й Український фронт), а також 8-ма гвардійська та 46-та армії (3-й Український фронт). У їх складі також воювали 4-та, 84-та, 331-ша, 337-ма оашр, 66-та, 67-ма, 123-тя ошр, 13-й окремий штрафний батальйон та 5-й окремий штурмовий стрілецький батальйон. За період проведення операцій згадані штрафні та штурмові підрозділи взяли участь у локальних боях місцевого значення: 84-та оашр за с. Миколаївка та острів біля м. Дніпродзержинська, 3 – 4 жовтня 1943 р. 331-ша оашр за с. Аул, 4-та оашр 21 – 27 жовтня 1943 р. за Недайводу, а 66-та ошр (73 гв. сд) брала участь з 14 до 20 листопада у визвольних боях Червоної армії за Петровський район Дніпропетровської області, 13-й окремий штрафний батальйон тримав оборону 2 – 11 грудня 1943 р. в районі с. Горкушино (Олександропільської сільської ради Солонянського району Дніпропетровської області) [6, 1 – 8; 26, 14; 7, 127 – 130; 65, 51 – 64]. 123-тя ошр (79 гв. сд) взяла участь у наступальних боях 24 грудня 1943 р. за с. Божидар Томаківського району Дніпропетровської області, де втратила за Безіменний курган 50 % особового складу [18, 69].

Синхронно з П'ятихатською операцією бійці 2-го Українського фронту вели запеклі бої на східних околицях Кіровоградської області, під час яких також були задіяні штрафні підрозділи. Зокрема, 20 жовтня 1943 р. серед учасників бою була й 108-ма ошр (292 гв. сп), яка за час свого існування брала участь у відбитті контратаки противника в районі 5-ї Миколаївки Онуфріївського району Кіровоградської області [14, 50]. 28 жовтня 1943 р. 108-ма ошр вела бої за колгосп ім. Будьонного, а 30 жовтня 1943 р. у взаємодії з 289-м гв. сп «штрафники» перейшли в контрнаступ на миколаївському напрямі і о 6-й годині ранку відбили висоту 130.3 [14, 53]. Крім того, 66-та ошр (73 гв. сд) брала участь з 14 до 20 листопада в запеклих боях Червоної армії за Петровський район Кіровоградської області, де утримувала довірені їй позиції в районі могил Близнюків, Світаєвська, с. Водяне та х. Кодатський, що на північ від Олександродарівки, Новомосковська та Варварівки [7, 127 – 130]. За 20 листопада 73-тя гв. сд у взаємодії з 66-ю ошр втратили поблизу Новомосковська вбитими 44 та пораненими 184 воїни [13, 133]. З 22 до 29 листопада вела бої за північні околиці Новомосковська та Світаєвська, де наявними силами 3 грудня 1943 р. Червона армія разом із штрафними підрозділами провели атаку німецьких позицій у районі Новомосковська, яка була успішно відбита [7, 127 – 148]. Одночасно в напрямі на Дніпропетровськ

рухався 5-й окремий штурмовий стрілецький батальйон, який відзначився в боях за форсування р. Дніпро, а також під час визволення Дніпропетровська.

На зламі 1943 – 1944 рр. сталінське командування підготувало план з проведення Дніпровсько-Карпатської операції (24.12.1943 – 17.04.1944), спрямованої на розгром німецьких військ на території Правобережної та Західної України [28, 151]. Виконання цього завдання було досягнуто в ході десяти наступальних операцій: Житомирсько-Бердичівської та Кіровоградської (у сучасній історіографії – Житомирсько-Кіровоградської), Корсунь-Шевченківської, Ровенсько-Луцької, Нікопольсько-Криворізької, Проскурівсько-Чернівецької, Умансько-Ботошанської, Березнегувато-Снігурівської, Одеської та Поліської [3, 36 – 37]. На сьогодні відомо, що штрафні підрозділи активно застосовувалися і під час Кіровоградської операції (5 – 16.01.1944 р.), які перебували у складі 2-го Українського фронту під командуванням І. Конєва, до якого входили 15-й окремий штрафний батальйон та 57-ма, 64, 65, 66 і 194-та ошр у складі стрілецьких полків, а також 155-та та 154-та окремі штрафні роти [4, 33; 19, 27; 29, 182]. Ці підрозділи відзначилися в наступальних і в оборонних боях Червоної армії на німецько-радянському фронті. Приміром, 15-й окремий штрафний батальйон 20 листопада 1943 р. брав участь у боях за с. Водяне Петровського району, втративши при цьому 18 «тимчасових» солдатів 1-ї стрілецької роти 15-го окремого штрафного батальйону. 17 – 22 грудня 1943 р. біля с. Сотницьке Новгородківського району на підступах до залізничної ст. Куцівка вела запеклі бої 65-та ошр (7-ї гв. армії). Із 100 осіб загинули 73 штрафники. З 5 до 10 січня 1944 р. у бою під Новоандріївкою загинули 74 бійці (15-й окремий штрафний батальйон). За Компаніївський район вели запеклі бої 15-й окремий штрафний батальйон та 63-тя ошр, де за висоту 177.8 біля с. Зелене Компаніївського району втратили 35 бійців-штрафників; за с. Губівка Компаніївського району загинули 2 бійці-штрафники (15-й окремий штрафний батальйон). 10 – 13 березня 1944 р. 66-та ошр намагалася прорвати оборону в районі сіл Вишняківка, Ганницьке, Дар'ївка Кіровоградського району, висоти 213.8 на захід від с. Вишняківка, де загинули 46 бійців, а за с. Мухтарівка віддали свої життя 43 бійці. За с. Шутеньке Новоукраїнського району 194-та ошр з 1 березня до 1 квітня 1944 р. втратила 37 бійців [4, 35 – 40].

На сьогодні відомо, що 80-та гв. сд у взаємодії з 155-ю штрафною ротою 8 січня 1944 р. провела розвідку боєм поблизу Сотнинського хутора Новгородського району Кіровоградської області, при цьому 24 бійці загинули, а 28 зазнали поранень [19, 8]. Синхронно 64-й стрілецький корпус на ділянці 52-ї сд продовжував активні бойові дії щодо покращення та розширення позицій у напрямі с. Байрак Кіровоградської області. Упродовж ночі 154-та штрафна рота за підтримки роти автоматників була залучена до розвідувальної операції 52-ї сд. Унаслідок значних втрат та під сильними контратаками противника розвідгрупа відступила на 100 – 150 м, де й закріпилася [19, 27]. 11 лютого 1944 р. прибула 66-та ошр у розпорядження 1057-го сп (397 сд). За час свого перебування

на цій ділянці фронту утримувала позиції поблизу Безводного Кіровоградської області, а вже 7 березня 1944 р. укріплювала рубежі неподалік висоти 216.9 на північ від окраїн Мухтаровки та, взаємодіючи з 1055-м сп, тримали центральну лінію радянської оборони на цій ділянці фронту. А через два дні разом із регулярними частинами 66-та штрафна рота атакувала с. Мухтаровку [17, 182 – 188].

Упродовж січнево – лютневих операцій Червоної армії штрафні підрозділи взяли участь і у визволенні Хмельницької області [28, 155]. Приміром, 17 січня 1944 р. 1087-й сп вів запеклі бої в с. Адамівка, а 254-та ошр (322-й сд) тримала зайняті позиції на перехресті доріг на південь від с. Свине, сприяючи оточенню противника в цьому районі. Об 11-й годині 18 січня 1944 р. 1087-й сп та 254-та ошр вели запеклі бої поблизу с. Коханівка Полонського району Хмельницької області і за короткий проміжок часу Червона армія очистила від ворога цю територію [16, 57 – 58]. У ході Проскурівсько-Чернівецької (з 4 березня до 17 квітня 1944 р.) наступальної операції війська 1-го Українського фронту визволили Тернопільську область [28, 156 – 157]. Під час проведення цієї операції 25 червня 1944 р. у групі дивізійної та піхотної розвідки 1089-м та 1087-м сп у взаємодії з 254-ю штрафною ротою проведено розвідку боєм поблизу х. Канд, що на південь від околиць м. Озерної, та захоплено в полон 7 німецьких солдатів. Втрати загиблих та поранених радянських військових становили 51 особу [16, 120].

Одночасно з цим штрафні підрозділи були задіяні і під час визволення Івано-Франківської області. Зокрема, 165-та оашр з 3 до 7 червня 1944 р. у взаємодії з 151-м сп відбивала німецькі атаки на східних та південно-східних частинах скатів Безіменної висоти між селами Маркувка та Печеніжин Івано-Франківської області, де втратила 20 осіб. На іншій ділянці фронту 10 червня 1944 р. 151-й сп, 182-та ошр, 172-га оашр, 9-й окремий штрафний батальйон та дві роти 229 сп 1-го Українського фронту мали захопити північно-східні окраїни Безіменної висоти, що неподалік с. Молодятин Івано-Франківської області. 11 червня 1944 р. о 24-й годині після артилерійської підготовки радянські частини перейшли в наступ, відновивши при цьому втрачену територію 7-ї стрілецької роти 151-го сп та продовжуючи захоплення Безіменної висоти. Наступного дня, 12 жовтня, на деякий час радянські війська вибили німців із цієї висоти, але вже 13 жовтня вони відступили, оскільки їх контратакували німецькі частини [15, 188 – 193]. 23 червня 1944 р. неподалік с. Молодятин була проведена розвідка боєм, у якій взяли участь і 8 осіб із 165-ї оашр. Однак вона була невдалою, позаяк противник вчасно виявив розвідників та відкрив шквальний кулеметний вогонь, тому до 4-ї години ранку група відійшла [15, 193]. Гітлерівські війська продовжували нарощувати сили поблизу сіл Осередок, Молодятин та Маркувка, готуючись до контрнаступу в цьому регіоні. Уже 26 червня 1944 р. німецькі війська перейшли в наступ на позиції 165-ї оашр, що на північ від окраїн лісу с. Маркувка, де їх зустріли штрафники рушнично-кулеметним та артилерійським вогнем [15, 206 – 207]. 21 липня 1944 р. 229-й сп, 165-та оашр

повторно провели розвідку боєм, в результаті чого захопили в полон 4 німецьких солдати [15, 218]. 25 липня 229-й сп, 165-та, 172-га та 182-га оашр, провівши перегрупування сил, атакували німецькі позиції. Унаслідок цього бою бійці визволили низку населених пунктів, зокрема Княждвір Горішній і Княждвір Долішній, Ланчин, Добротув та Делятин. У ході цього зіткнення також захопили в полон 250 німецьких солдатів і офіцерів, 9 гармат, 4 міномети, 15 станкових кулеметів, 15 ручних кулеметів, 50 коней, 3 рації, 200 гвинтівок та знищили 500 німецьких солдатів і офіцерів. Наступного дня, 26 липня 1944 р., військове командування наказало провести наступальні бої в напрямі на населені пункти Дора, Ослави Бяле, Делятин. Виконуючи завдання, 229-й сп зайняв позиції 151-го сп і за підтримки штрафної роти атакували с. Зажече, але оточити німецькі сили їм так і не вдалося. Тому план наступу з часом був змінений, і 27 липня 1944 р. 229-й сп, 165-та та 172-га оашр атакували німецькі позиції на висоті 538.2 та 598.0, звідки вогнем підтримали наступаючі частини 151-го сп, який мав наступати на с. Дора, щоб захопити населений пункт [15, 221 – 225].

На іншому напрямі наступали 310-й сп у взаємодії зі 182-ю оашр, які мали на меті цілковито заволодіти Зажече, а також, ведучи наступ на північно-західні скати гори Малява в напрямі на Дору, мали сприяти наступу 151-го сп. 27 липня 1944 р. 310-й сп та 182-га оашр атакували Маляву, а 229-й сп у взаємодії зі 165-ю та 172-ю штрафними ротами форсував р. Перемиська і далі рушив у напрямі до церкви с-ща Луг, де зайняв висоти 752.1, 751.2 та 598.0 неподалік урочища Клева. 28 липня 1944 р. 229-й сп у взаємодії зі 165-ю та 172-ю оашр закріпилися в селах Гориш та Делятин обабіч шосейної дороги, що на південний захід від станції р. Прут [15, 221 – 227]. 29 липня 229-й сп, 151-й сп та 165-та, 172-га, а також 182-га штрафні роти захопили північно-східні частини с. Макуличина, де і закріпилися. 229-й сп продовжував запеклі бої за гору Маковиця, яку вдалося захопити лише 1 серпня 1944 р. Водночас штрафні роти переслідували противника, що відступав у напрямі Дора – Яремче [15, 230 – 236]. 9 вересня 1944 р., з подальшим просуванням Червоної армії, відбулася Східно-Карпатська операція 4-го Українського фронту, у якій брала участь 165-та штрафна рота, підпорядкована 18-й армії. Ця рота була задіяна на важких ділянках фронту, зокрема таких, як висота 1707 (у межах гори Стіг під Близницею), що на Свидовецькому масиві Рахівського району Закарпатської області. У результаті бою тут загинули 64 штрафники 165-ї ошр. Чергове бойове хрещення штрафники прийняли під час бою за долину Ясіня, де зазнали значних людських втрат [32].

З огляду на викладене, варто наголосити, що в ході визвольних боїв Червоної армії територією України, крім регулярних військ, які зазнавали колосальних втрат на радянсько-німецькому фронті, брали участь штрафні і штурмові підрозділи, які гідно зарекомендували себе під час воєнних операцій. На сьогодні можна приблизно сказати, що так чи інакше в наступальних боях Червоної армії на території України взяли участь 67 штрафних рот, 12 штрафних батальйонів, 3 окремі штурмові стрілецькі батальйони, 3 штрафні роти морської піхоти,

1 штрафний офіцерський взвод морської піхоти, 1 штрафна танкова рота, через які, за приблизними підрахунками, пройшли 26 470 офіцерів та рядових. У ході оборонних та наступальних операцій Червоної армії на території України штрафні та штурмові підрозділи виконували такі завдання: по-перше, брали активну участь у діях розвідки й активно діяли в тилу противника, по-друге, їх використовували в «наступальних та оборонних боях», де штрафники доказали свою відвагу і стійкість. Крім того, їх задіювали під час форсування водних перешкод та розширення плацдармів. Ці приклади свідчать про характер завдань, які виконували штрафники та штурмовики в період радянсько-німецької війни.

Джерела та література:

1. *Великая Отечественная война 1941 – 1945 гг. Кампании и стратегические операции в цифрах. – В 2-х томах. – Том II / [коллектив авторов: М. Э. Морозов (руководитель), В. Т. Елисеев, К. Л. Кулагин, С. А. Липатов, Б. Н. Петров, А. А. Черняев, А. А. Шабаев]. – М.: Объединенная редакция МВД России, 2010. – 784 с.*
2. *Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / В. Грицюк. – Київ, 2010. – 149 с.*
3. *Грицюк В. Весняний наступ Українських фронтів / В. Грицюк, О. Лисенко // Віче. – 2014. – № 5. – С. 36 – 39.*
4. *Даценко В. Штрафники у боях на Кіровоградщині. Як це було… / Василь Даценко // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України / Випуск ІІ. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – С. 31 – 45.*
5. *Даценко С. Ізюмсько-Барвінківська операція // Іменем Закону. – 2013. – № 29. – С. 22 – 23.*
6. *Донесения о безвозвратных потерях сержантского и рядового состава по частям армейского подчинения за сентябрь и октябрь месяц 1943 г. 46-й Армии (3-го Украинского фронта) за № 45696 [Електронний ресурс]: ЦАМО України. – Ф. 58. – Оп. 18001. – Спр. 1005. – Арк. 1–8. – Режим доступу до ресурсу: http://www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=55391994&page=1.*
7. *Журнал боевых действий 73 гв. сд от 01.01.1943 по 31.07.1944 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1212. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 1 – 325. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=130269178.*
8. *Журнал боевых действий 59 гв. сд с 13.09.1943 по 22.05.1944 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1180. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1 – 113. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=130399148.*
9. *Журнал боевых действий 221 сд с 01.09.1942 по 15.03.1945 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1493. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1 – 150. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=131025894.*
10. *Журнал боевых действий войск 28 Армии 4-го Украинского фронта с 30.09.1943 по 31.10.1943 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 244. – Оп. 3000. – Спр. 391. – Арк. 1 – 89. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=131800602.*
11. *Журнал боевых действий 899 сп 248 сд. с 06.08.1943 по 23.12.1943 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 7555. – Оп. 24249. – Спр. 2. – Арк. 1 – 65. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=133215784&backurl=division\ошр221 сд.*
12. *Журнал боевых действий 248 сд с 17.08.1943 по 14.12.1943 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1533. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1 – 112. – Режим доступу до ресурсу:*

https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=437716289&backurl=division\899cn::begin_date\ 28.09.1943::end_date\28.09.1943.

13. *Журнал боевых действий 73 гв. сд с 01.01.1943 по 31.07.1944 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1212. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 1 – 325. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=130269178.*
14. *Журнал боевых действий 97 гв. сд с 09.07.1943 по 14.01.1945 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 328. – Оп. 4852. – Спр. 188. – Арк. 1 – 99. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=10013949.*
15. *Журнал боевых действий 8 сд с 10.08.1943 по 10.08.1944 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 1 – 255. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/documents /view/?id=235982927.*
16. *Журнал боевых действий 322 сд с 29.10.1943 по 22.01.1945 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1635. – Оп.1. – Спр. 103. – Арк 1 – 204. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=150305772.*
17. *Журнал боевых действий 297 сд. с 25.07.1943 по 30.12.1944 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1600. – Оп.1. – Спр. 7. – Арк. 1 – 261. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=13563539.1.*
18. *Журнал боевых действий 29 гв. ск с краткой исторической справкой корпуса и схемами с 02.07.1943 по 30.12.1944 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф.889. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1 – 239. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=131742480.*
19. *Журнал боевых действий 57-й Армии с 01.01.1944 по 31.01.1944 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 413. – Оп. 10372. – Спр. 355. – Арк. 1 – 46. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=135635649.*
20. *Журнал боевых действий 243 сд с 01.01.1944 по 31.12.1944 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф.1525. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 1 – 167. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-nar oda.ru/documents/view/?id=131594978.*
21. *Журнал боевых действий 82 гв. сд с 29.07.1942 по 01.05.1945 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1234. – Оп.1. – Спр. 12. – Арк. 1 – 347. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=131742557.*
22. *Журнал боевых действий 96 гв. сд с 01.11.1943 по 19.02.1944 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1269. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 1 – 179. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=130398810.*
23. *Журнал боевых действий 301 сд с 02.09.1943 по 09.05.1945 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 1607. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1 – 180. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=150305767.*
24. *Журнал боевых действий 37 ск с 01.10.1943 по 31.10.1943 гг. [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 910. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1 – 23. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=131742639&backurl=division\902cn::begin_date\01.10.1943::end_date\01.10.1943.*
25. *Журнал боевых действий 5-го оштб 3-го Украинского фронта [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 9454. – Оп. 62223. – Спр. 2. – Арк. 1 – 48. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=132557697&backurl=q\5 оштб.*
26. *Именной список безвозвратных потерь рядового-сержантского состава 4-й отдельной армейськой штрафной роты за период с 21 ноября – 27 ноября 1943 г. // Донесения о безвозвратных потерях сержантского и рядового состава по частям Армейского*

подчинения за октябрь и ноябрь месяц 37-й Армии (2-го Украинского фронта) за № 56169 [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 58. – Оп. 18001. – Спр. – 1267. – Арк. 13 – 14. – Режим доступу до ресурсу: http://www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=3512688&page=14.

27. *Латиш Ю.В. Визволення й відродження. До 70-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників / Ю.В. Латиш. – К.: ТОВ Друкарня Бізнесполіграф, 2014. – 144 с.*
28. *Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / [І.К. Патриляк, М.А. Боровик]. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.*
29. *Приказ подразделений 48 гвардейской Криворожской стрелковой дивизии о награждении от 6 марта 1944 г. № 013/4 [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 33. – Оп. 690155, Ед. хранения 2280. – 210. – Режим доступу до ресурсу: http://podvignaroda.mil.ru/?#id=31623192&tab=navDetilDocument.*
30. *Руденко Н.М. Мелітопольська наступальна операція 1943 // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во Наукова думка, 2009. – 790 с.*
31. *Святогорский плацдарм 1941 – 1943. Документы и свидетельства участников боев / [Составитель В. Н. Дедов (на русском языке)]. – Донецк, 2008. – 284 с.*
32. *Ткач М. Визволення Рахівщини у ході Великої Вітчизняної війни як складової Другої світової [Електронний ресурс] / М. Ткач. – Режим доступу до ресурсу: http://dilovebiblioteka.blogspot.com/2013/11/70.html.*
33. *Ткаченко В.І. Розвиток оперативного мистецтва і тактики в роки Великої Вітчизняної війни / В.І. Ткаченко, П.М. Масалитин, В.Г. Малюга, С.В. Лазебник // Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України. – 2010. – № 1. – С. 6 – 11.*
34. *Указ Президиума Верховного Совета СССР от 01.11.1943 г. о присвоении звания Героя Советского Союза генералам, офицерскому, сержантскому и рядовому составу Красной Армии [Електронний ресурс]: ЦАМО. – Ф. 33. – Оп. 682525. Ед. хранения 66. – Арк. 6. – Режим доступу до ресурсу: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie1211 8049/.*
35. *Уразов А.П. Судьба штрафника. «Война всё спишет»? / Александр Уразов. – М.: Яуза, Эксмо, 2012. – 352 с.*

© *Сергей ПЕТРУХИН*

ВОЕННОЕ ПРИМЕНЕНИЕ ШТРАФНЫХ И ШТУРМОВЫХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ В БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЯХ КРАСНОЙ АРМИИ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ (1942 – 1945 гг.)

На основе всестороннего анализа архивных документов, опубликованных источников и научной литературы в статье исследовано использование штрафных и штурмовых подразделений в составе Красной армии на территории Украины в годы Второй мировой войны (1943 – 1944 гг.). Кроме того, рассмотрено применение этих подразделений во время военно-стратегических операций Красной армии на территории Украины и уточнено непосредственные потери среди «воинов-штрафников».

Ключевые слова: *советско-германская война 1941 – 1945 гг., освобождение Украины от немецко-фашистских захватчиков, штрафные батальоны и роты, штурмовые стрелковые батальоны, Мелитопольская наступательная операция.*

© *Serhii PETRUKHIN*

THE PARTICIPATION OF THE PENULTY SUBVISIONS AND UNITS IN THE LIBERATION FIGHTS OF THE RED SOVIET ARMY ON THE TERRITORY OF UKRAINE (1942 – 1945)

Resulting full analysis of the archived documents, published sources and scientific literature; it has been explored the use of the penulty subvisions and units in the liberation fights of the Red Soviet Army on the territory of Ukraine in the war-time. Besides, considered using these units during military-strategic operations of the Red Soviet Army on the territory of Ukraine and the losses of lost warriors of the penalty units were specified in addition.

Key words: *Soviet-Germany war 1941 – 1945, penalty battalions and companies, assault rifle battalions, Melitopol offensive operation.*

ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ СУЧАСНОСТІ

УДК 623.827 (560)

© *Олександр КАЛІНІЧЕНКО*

ІСТОРІЯ МОРСЬКОГО КОНФЛІКТУ МІЖ КИТАЄМ ТА В'ЄТНАМОМ І ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ПІДВОДНОЇ СКЛАДОВОЇ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ СИЛ КРАЇН РЕГІОНУ

Висвітлюється морський бій між військовими кораблями КНР та ДРВ 14 березня 1988 р.; аналізуються геополітичні причини, що призвели до збройної сутички між колись дружніми країнами з однаковим суспільно-політичним ладом та ідеологією; акцентується на наслідках, які позначилися на розвитку підводного складника військово-морських сил держав регіону.

***Ключові слова**: острови Наньша, морський десант, артилерійський морський бій, підводний човен.*

На початку XXI ст. Військово-морські сили США оприлюднили концепцію «Морська міць-21» («Sea Power-21»), яка містить в собі три напрями:

«Морський удар» («Sea Strike») – базується на перенесенні наступальної потуги в будь-який регіон світу (покращення управління, зв'язку, ЕОМ, розвідки, точності, прихованості та живучості для прискорення оперативності дій, збільшення їх діапазону та ефективності);

«Морський щит» («Sea Shield») – передбачає максимально можливе розширення зони морської безпеки США (розвиток військово-морських здібностей та можливостей, що належать до оборони країни, контроль ситуації на морі, забезпечення оборони на суші. Застосування цієї концепції сприяє переконанню в безпеці союзників, підсиленню фактора стримування та захисту об'єднаних сил);

«Морське базування» («Sea Basing») – ґрунтується на автономному використанні моря як маневреного простору з урахуванням відсутності баз на суші (забезпечує керівників об'єднаних сил необхідним командуванням та керуванням, вогневою підтримкою наземних операцій та їх матеріально-технічним забезпеченням, у такий спосіб мінімізуючи кількість уражених ресурсів на суші).

Названі вище напрями акумулюються та реалізуються через єдину мережеву концепцію ForceNet.

Отже, американська концепція «Морська міць-21» суперечить суверенітету інших приморських держав.

Одним із регіонів таких протиріч є Південно-Китайське море, на яке не тільки претендує, а й робить відповідні практичні кроки Китайська Народна Республіка. Списи ламають навколо двох архіпелагів: Парасельських островів та островів Спратлі.

Формально юридичною підставою китайської позиції є так звана лінія з дев'яти точок — межа, проведена на карті акваторії Південно-Китайського моря урядом Гоміньдану 1947 р. Після розгрому Японії, яка домінувала в регіоні до Другої світової війни, китайці вирішили не обмежувати себе у вимогах і оголосили своєю практично всю акваторію цього моря разом з архіпелагом Спратлі та Парсельськими островами.

Тоді на це рішення світ не відреагував. У Китаї точилася громадянська війна, власного флоту країна не мала, а Тихий океан з усіма його островами та водами перебував під цілковитим контролем ВМС США. Пізніше також на цей факт не зважали: у Пекіні запанував керманич Мао, він опікувався внутрішніми справами, а незаселені архіпелаги його не цікавили. Отож концепцію лінії з дев'яти точок ніхто не скасував, про неї всього-на-всього на певний час забули.

Інтерес до островів виник на початку XXI ст., коли внаслідок низки змін у світі важливість розсипу пустельних островів і рифів одного разу злетіла до небес, а саме:

на шельфі Південно-Китайського моря знайшли поклади вуглеводнів, що за обсягами потенційно перевершують саудівські. Для регіонального економічного зростання (передусім китайського) розробка родовищ гарантувала б непогані прибутки, а головне — повну енергетичну незалежність;

стрімкий економічний розвиток країн Азійсько-Тихоокеанського регіону (АТР) призвів до багаторазового — на порядки — збільшення обсягів морської торгівлі між ними та іншими країнами. Південно-Китайським морем щорічно перевозять товарів і сировини на $ 5,3 трлн — це більше, ніж через Суецький і Панамський канали разом узятих. Той, хто контролює це море, значною мірою контролює морську торгівлю всього регіону.

Для Китаю, що залежить від постачань сировини ззовні й експорту своїх товарів, принципово важливо, щоб Південно-Китайське море не виявилося зашморгом у чужих руках, який можна затягнути на його шиї.

Парасельські острови (найбільші острови Патлі, Лінкольн, Трайтон, о-ви Кресент) є яблуком розбрату між КНР і В'єтнамом та розташовані на відстані відповідно 230 та 200 км від цих країн. Свого часу Паризький арбітраж ці острови закріпив за Південним В'єтнамом. У 1974 р. КНР захопив архіпелаг з мовчазної згоди керівництва Північного В'єтнаму. У 1975 р. Південний та Північний В'єтнам об'єдналися, однак суверенітет над Парасельським архіпелагом було втрачено.

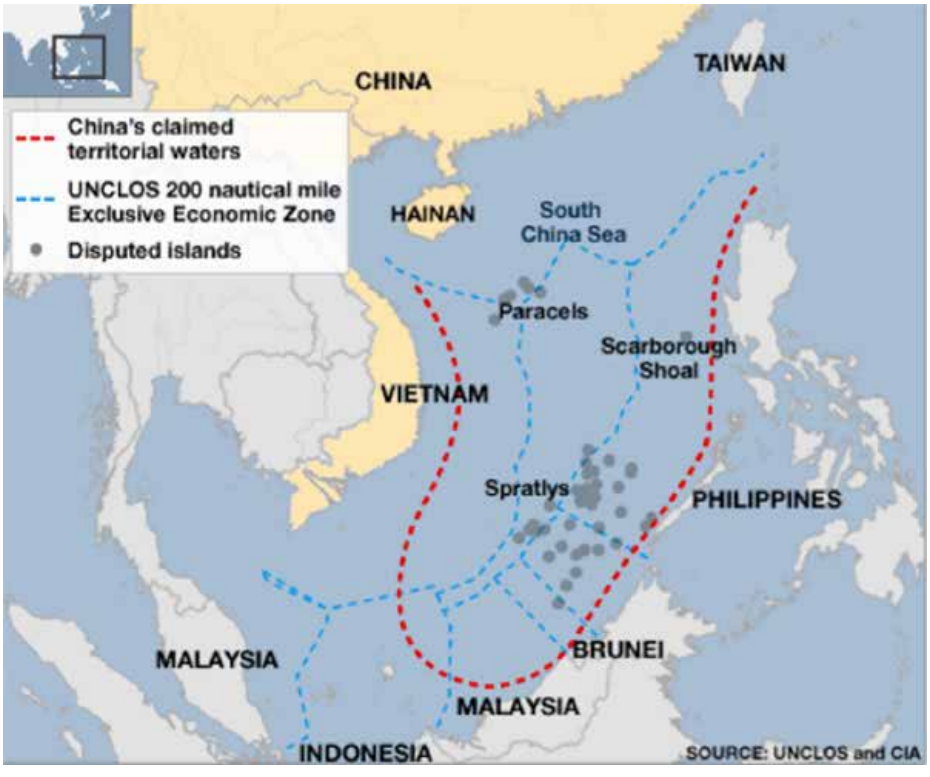

Рис. 1, 2. Предмет спору в Південно-Китайському морі

13 травня 2014 р. через спробу встановити морську бурову платформу відбувся конфлікт між кораблями ВМС КНР та В'єтнаму.

Своє право на о-ви Спратлі (14 островів загальною площею 5 кв. км) обстоюють шість країн: КНР, В'єтнам, Філіппіни, Малайзія, Бруней, Тайвань. У 1982 р. Малайзія на о-ві Лаян-Лаянг побудувала військово-морську базу, а КНР і Філіппіни захопили та приєднали до своїх теренів окремі ділянки. 14 березня 1988 р. біля рифу Джонсона (китайською Синь Коу) відбувся морський бій між кораблями КНР та В'єтнаму за острови, де було потоплено три в'єтнамські кораблі. У 2004 р. китайці розстріляли літаки Філіппін. Цього ж року В'єтнам будував аеропорт, а наступного (2005 р.) оголосив суверенітет над островами Спратлі. У 2011 р. китайці таранили гідрографічне судно В'єтнаму. У 2015 р. КНР освоїв понад 800 га нової суші, а наступного року відкрив шість штучних островів із військовою інфраструктурою (причалами, злітними смугами, радіолокаційними станціями спостереження та ін.). З огляду на це 12 липня 2016 р. Міжнародний арбітражний суд у Гаазі дійшов висновку, що КНР порушила економічні та суверенні права Філіппін. 15 грудня 2016 р. океанографічний корабель USNS Bowditch втратив автономний безпілотний підводний апарат, який захопив китайський військовий корабель. Інцидент стався в Південно-Китайському морі на відстані 50 морських миль (понад 90 км) на північний захід від філіппінської затоки Субик-Бей.

Політичний та економічний вузол протиріч у Південно-Китайському морі призвів не лише до кількісного, а й якісного зростання військово-морських сил прибережних держав. Окрім того, Російська Федерація, Індія та Японія також зацікавилися цим регіоном, що позначилося на проекції військової сили цих держав на Південно-Китайське море.

У пропонованій статті ми обмежимося розглядом лише підводної компоненти, яку мають усі зацікавлені сторони цього регіону та інших позарегіональних держав.

Найбільша концентрація підводних сил, безперечно, залишається за КНР, яка відлік свого підводного флоту розпочала одразу після поразки комуністичних сил проти сил ООН у Корейській війні 1950 – 1953 рр. 24 червня 1954 р. в ВМБ Люйшунь (колишній Порт-Артур) були підняті китайські прапори над двома торпедними підводними човнами С-52 та С-53 IX-біс серії, спорудженими 1943 р., які передав СРСР. Згодом до складу підводного флоту КНР увійшли 4 ПЧ типу «М» XV серії, 4 ПЧ типу «С» IX серії, отримані від СРСР у 1954 р. З 1962 р. 84 – 86 ПЧ пр.633, збудованих по радянській ліцензії (китайський індекс 033 «Ухань»). З 1975 р. – 20 ПЧ модернізованого пр.633 (китайський індекс 035 «Мінь»). З 1994 р. китайці спорудили 13 ПЧ власного проекту 039 «Сун», і нарешті з 2004 р. – 7 ПЧ пр.041 «Юань». Окрім того, підводний флот КНР має новітні дизель-електричні підводні човни розробки СРСР/Росії: 4 одиниці 877ЕКМ пр. та 8 одиниць 636 пр.

Дизельні ракетні підводні човни КНР обмежились 2 одиницями пр. 629 (3 балістичні ракети Р-11ФМ, за китайським індексом 031G, 1961 р.) та 1 переобладнаним із торпедного 033G «Ухань» на носій 6 крилатих ракет.

Китайську атомну підводну програму запровадили в 1958 р. з проектування та побудови ПЛАТ пр.091 «Хань» у кількості 5 одиниць (1967 – 1991) з базуванням у Ціндао. Врізкою ракетного відсіку у вже відпрацьований «Хань» китайці отримали 12 ракетну ПЛАРБ пр.092 «Ся», яка стала до ладу лише в 1981 р. (ще один такий самий підводний човен потонув.

Друге покоління атомарин представлене багатоцільовим атомним підводним човном пр.093 «Шань» (2005 – 2015 рр., приблизно 8 – 10 одиниць), на озброєнні якого, крім торпед, є крилаті ракети, розміщені у 16 ВПУ з дальністю стрільби 80 – 120 км, базування на о.Хайнань (поблизу м. Санья). Розвитком цього проекту з 2008 р. є пр.095 (3 одиниці на цей час), та пр.097 «Кинь» – 1 одиниця.

Морські стратегічні ядерні сили КНР представлені пр.094 «Цзинь» у кількості 6 одиниць (1999 – 2010 рр.), на озброєнні кожної з яких є 12 міжконтинентальних балістичних ракет «Цзюйлан-2» (7400 км) з базуванням у Сяопиндао (поблизу Даляня, Жовте море). На бойове патрулювання ці ПЛАРБ вийшли в 2014 р. Планується побудова пр.096 «Тенг» з 20-24 МБР (8 – 12 тис. км).

Отже, підводний флот КНР має давню історію і китайські моряки мають власну школу підводного плавання, яка акумулює теоретичний та практичний досвід.

Радянський Союз долучився до становлення підводних сил інших країн цього регіону, зокрема Індонезії та В'єтнаму.

25 травня 1962 р. була сформована 54-та окрема бригада ТОФ для бойових дій в Індонезії (комбриг – Рулюк Анатолій Антонович), на озброєнні якої перебували підводні човни проекту 613. У 1963 р. за рішенням радянського керівництва підводні човни бригади були передані до складу ВМС Індонезії з базуванням у Сурабаї. У XXI ст. керівництво України розглядало питання продажу Індонезії ПЧ «Запоріжжя» пр.641.

Найвідомішими фактами залучення радянських атомних підводних човнів з метою інтернаціональної допомоги комуністичному В'єтнаму були:

1. Прорив атомного підводного човна К-10 пр.675 до атомного авіаносця «Ентерпрайз» в охороні атомного крейсера «Лонг Біч» та атомних фрегатів «Бейнбрідж» та «Тракстан» у 1968 р. біля в'єтнамського узбережжя під час американо-в'єтнамської війни.

2. Груповий похід на бойову службу до в'єтнамських берегів (8 травня – 19 червня 1972 р.) п'яти атомних субмарин: 675 пр. (К-7, К-57, К-184, К-189) та 659Т пр. (К-45) проти чотирьох авіаносно-ударних груп ВМС США (38 кораблів) під час піку бомбардувань.

3. Під час китайсько-в'єтнамського воєнного конфлікту (лютий-березень 1979 р.) бойова служба двох атомних підводних човнів пр. 659Т (К-66, командир

капітан 2 рангу Г.М. Сізов, 26 дивізія) та пр.670 (К-201, командир капітан 2 рангу О.Ф. Копйов, 10-та дивізія).

Першою радянською атомариною, яка зайшла у в'єтнамську бухту Кам-Рань у травні 1979 р., став ПЧ К-151 пр.659Т 26-ї дивізії. У період існування 922 ПМТО (пункту матеріально-технічного забезпечення (травень 1979 – квітень 2002) СРСР, який згодом став 17-ю оперативною ескадрою Тихоокеанського флоту (03.03.1982 – 01.11.1991) з базуванням у бухті Кам-Рань (В'єтнам) та порту Ріам (Кампучія), у складі якої була 38-ма дивізія підводних човнів (потім 111-та бригада), через яку за період 1983 – 1988 рр. пройшло 26 атомних (з 10, 26, 28, 29 та 42-ї дивізій підводних човнів ТОФ проектів 627А, 659Т, 670, 670М, 671В, 675МК) та 25 дизельних (з 19-ї та 182-ї бригад підводних човнів ТОФ проектів 641, 877) радянських підводних човнів).

Однак щойно головна ударна сила 17-ї опеск – 38-ма дивізія підводних човнів припинила своє існування, у тому ж році стався збройний інцидент між військовими кораблями В'єтнаму та КНР. Докладніше про це виклали у своїх рефератах із дисципліни «Тактика ВМФ» три слухачі Інституту ВМС Національного університету «Одеська морська академія» капітан 2 рангу Чен Чень та капітани 3 рангу Чжао Цзе і Лі Джи.

Рис. 3. Операційні зони ВМС В'єтнаму

Командування ВМС НВАК для забезпечення будівництва морських дослідних станцій зі складу Східного та Південного флотів сформувало

корабельне угруповання, яке нарощувалося в архіпелагу Наньша (кит.)/ Спратлі (англ.) з 14 січня 1988 р. Першим китайським кораблем став фрегат «Ібінь» БН 552, який 31 січня виявив два в'єтнамські озброєні транспорти, що мали намір висадити людей та техніку для проведення будівництва. Сім китайських військовослужбовців із фрегата на корабельному катері спробували вступити в перемовини з в'єтнамськими озброєними транспортами, але зазнали невдачі. З 15 січня до 19 лютого 1988 р. 171 військовослужбовець в'єтнамського флоту здійснив спробу захопити китайських спеціалістів-будівельників.

18 лютого 1988 р. есмінець «Наньнин» БН 162 та фрегат «Сичан» БН 508 китайських ВМС протистояли групі в'єтнамських кораблів у складі тральщика БН 851, озброєного транспорта БН 614 та морського буксира БН 147. 22 лютого 1988 р. китайський командир бази в Юйлінь Раймонд Чан на чолі групи фрегатів «Наньчун» БН 502 та БН 503 перейшов до архіпелагу Наньшацюндао. 5 березня 1988 р. зі Східного флоту прибули фрегати «Шаосін» БН 510 та «Інтань» БН 531. Окрім цих кораблів, у спірних водах вже були китайські фрегати «Шаогуань» БН 553 та «Сяньтань» БН 556.

12 березня 1988 р. в'єтнамська амфібійна тактична група у складі танкодесантного корабля HQ-505 «Квай» (колишній американський LST-509 «Буллок Каунті Кліпер», водотоннажність 1625/3698 тонн) та двох озброєних транспортів HQ-604 та HQ-605 (водотонажність стандартна/повна: 368/822 тонн) з 117 десантниками вирушила до рифу Джонсон. 13 березня о 06.00 до рифу Gaven прибув фрегат «Наньчун/Nanchong» БН 502, а в 14.25 цього ж дня з його борту на риф Джонсона Південний висадилася група китайських військовослужбовців. Увечері того ж дня до групи цих рифів прибула в'єтнамська амфібійна тактична група, кожен із кораблів якої обрав для висадки окремий риф. Одночасно для підтримки дій китайського фрегата «Наньчун/Nanchong» БН 502 прибули ще два ракетні фрегати «Інтань» БН 531 (ЗРК) та «Сяньтань/Xiangtan» БН 556 (ПКР). Китайську корабельно-ударну групу очолював Чан Вай.

14 березня 1988 р. під час відпливу вранці о 06.00 з в'єтнамського озброєного судна HQ 604 на риф Джонсон Південний висадили 43 морських піхотинці. З китайських кораблів висадили 58 осіб (33 з БН 502 та 25 з БН 531). О 08.00 противники почали протиборство. Саме в цей час із БН 502 китайський замполіт Лі Чу на чолі семи моряків на корабельному катері обійшов риф, щоб відрізати в'єтнамські плавзасоби від кораблів висадки. Китайський матрос Ду Сян витягнув древко в'єтнамського прапора з піску. Далі почалася рукопашна сутичка, у результаті якої прострелили руку китайському офіцерові Янові Жілангу (Zhiliang). Спочатку о 08.47 розпочалася перестрілка між протиборчими сторонами зі стрілецької зброї, а далі долучилися корабельні кулемети з в'єтнамського корабля БН 604. О 08.48 китайський фрегат БН 502 артилерійським вогнем 100-мм гармат атакував в'єтнамський озброєний пароплав БН 604, на якому через чотири хвилини спалахнула пожежа, а за 8 хвилин (08.56) він затонув.

Рис. 4. «Переможці» стали музейними експонатами

Після першої перемоги китайські кораблі БН 502 та БН 531 зосередили артилерійський вогонь на ТДК HQ 505, який після пожежі викинувся на коралові рифи.

Рис. 5. В'єтнамський танкодесантний корабель HQ 505

Рис. 6. Китайський фрегат 531 проекту 053К

О 09.15 цього ж дня з в'єтнамського озброєного судна HQ 605 на риф Гордон була здійснена спроба висадити ще один десант, однак їй перешкодив китайський фрегат БН 556 (проект 053Н1). О 09.37 останній в'єтнамський корабель HQ 605 затонув. Загалом втрати В'єтнаму становили: в особовому складі 64 загиблих, кілька десятків полонених та усі три одиниці корабельної амфібійно-десантної тактичної групи.

Рис. 7. Китайський фрегат із протикорабельними ракетами (проект 053Н1)

Зважаючи на те, що протиповітряних ракет для ЗРК на єдиному китайському фрегаті БН 531 (проект 053К) не було, а загроза авіаційного штурмового удару з боку в'єтнамських ВПС мала місце, командир китайської КУГ дав наказ залишити поле бою і відійти китайським кораблям під захист своїх сил ППО.

Цей артилерійський бій змусив уряди регіону звернути увагу на стан своїх військово-морських сил, зокрема на їхній підводний складник. Нині підводні флоти інших країн Південно-Китайського моря представлені так:

Сінгапур: шведськими підводними човнами типу «Челенджер» (1965 – 1969) у кількості чотирьох одиниць та типу «Арчер» (1983 – 1988) у кількості двох одиниць. Розглядається можливість придбання в Німеччини серії підводних човнів із повітряно-незалежною енергетичною установкою (далі ПНЕУ) експортного проекту 216.

Малайзія: французькими підводними човнами типу «Скорпена» (2007 – 2009) з ПНЕУ у кількості двох одиниць.

Таїланд: розглядається питання придбання у КНР 6 – 7 дизельних підводних човнів типу 039 «Сун».

Тайвань: нідерландськими підводними човнами типу «Хай Лунг» (1982 – 1988) у кількості двох одиниць.

Індонезія: німецькими підводними човнами типу 209 (1981) у кількості двох одиниць.

Підводні сили позарегіональних країн, які проектують свою силу в цьому регіоні, крім США та Росії, представлені наступним чином:

Індія: багатоцільовий атомний ракетно-торпедний підводний човен пр. 971 (колишня К-152 «Нерпа» ВМФ РФ, оренда на 10 років). Тип «Синдугош» (1983 – 2000) у кількості 9 одиниць російського проекту 08773 (877ЕКМ). Тип «Шишумар» (1982 – 1994) у кількості чотирьох одиниць німецького проекту 209/1500.

Японія: ПЧ із ПНЕУ типу «Сорю» (з 2005 р. дотепер) у кількості 8 одиниць (очікується ще 2). ПЧ типу «Оясіо» (1994 – 2008) у кількості 11 одиниць та навчальна ПЧ типу «Харусіо» (1987 – 1997; із серії, до якої належали 7 одиниць, залишилася лише одна).

Північна Корея: радянські проекти 613 (4 одиниці) та 633 (22 одиниці) і власний проект надмалої субмарини типу «Сан-О» у кількості 36 одиниць.

Керівництво В'єтнаму дійшло певних висновків за результатами цієї поразки й зосередило увагу на якісному складі своїх ВМС за допомогою Росії та Нідерландів, зокрема на ударному складнику свого флоту у вигляді підводних човнів із ракетно-торпедним озброєнням.

Самостійна історія підводних сил В'єтнаму починається лише від періоду 2013 – 2016 рр., коли країна отримала від Російської Федерації шість дизель-електричних підводних човнів пр.636.1, які ввійшли до складу 189-ї бригади підводних човнів, та інфраструктуру для їх експлуатації у ВМБ Кам-Рань (судноремонт, арсенал, навчально-тренажерний центр).

Рис. 8. ВМБ Кам-Рань: 189-та бригада підводних човнів пр.636.1

Через відсутність практичного досвіду у в'єтнамських підводників та задля збереження моторесурсу ці підводні човни були доставлені кількома рейсами голландських спеціалізованих суден-ліхтеровозів із Балтики до пункту постійного базування (див.нижче).

Рис. 9. Доставка підводних човнів ВМС В'єтнаму до ВМБ Кам-Рань

Як видно з переліку, лише В'єтнам зацікавлений теоретичним та практичним досвідом пострадянських спеціалістів підводної справи (особливо тих, що у складі радянських екіпажів уже встигли побувати у ВМБ Кам-Рань та мають досвід бойових служб у цьому регіоні) для його впровадження на початковому етапі становлення національних підводних сил. Саме на пошук таких фахівців і була спрямована діяльність військових аташе В'єтнаму впродовж 2013 – 2016 рр., зокрема в Одесі. Пошук таких спеціалістів здійснювався через ветеранські організації підводників із подальшим особистим контактом, зокрема з автором.

З 2014 р. Україна потерпає від російської агресії, під час якої вона втратила бойові ракетну, протичовнову, мінно-тральну та десантну тактичні корабельні групи й підводний човен на додаток. Нині порушується питання якнайшвидшого відновлення бойової спроможності ВМС України. Тому, на думку автора, слід скористатися практичним досвідом інших країн (зокрема В'єтнаму), які мали і мають подібні загрози від значно потужнішого сусіда та грошові ресурси для забезпечення національного суверенітету з морського напряму!

Джерела та література:

1. *Калініченко О.О. Океанами Арея. – Одеса: КП ОМД, 2015.– 324 с.*
2. *Калініченко О.О. Когорта або роль українського чинника в зародженні, становленні та розвитку підводної військової справи (1595 – 1995). – Одеса: КП ОМД, 2010. – 160 с. з іл.*
3. *Копьев А.Ф. Записки командира ПЛА 670 проекта. Ресурс доступа: http: http://rasstrel.ru/istorii-druzey/zapiski-komandira-pla-670-proekta-tof-kapitan-1-ranga-zapasa-kopev-a.htm.*
4. *Матюшин Н.Ф. 17-я оперативная эскадра кораблей Тихоокеанского флота // Ресурс доступа: http://www.clubadmiral.ru/camranh/index.php?i=5.*
5. *Чен Чень. Вооруженный инцидент между военными кораблями ВМС КНР и ВМС СРВ. Реферат. – Одесса, 2017. – 5 с.*
6. *Чжао Цзе. Вооруженный инцидент между военными кораблями ВМС КНР и ВМС СРВ. Реферат. – Одесса, 2017. – 10 с.*
7. *Ли Джи. Вооруженный инцидент между военными кораблями ВМС КНР и ВМС СРВ. Реферат. – Одесса, 2017. – 12 с.*
8. 网易阅兵第52期：南沙海战 *Netease парад 52: Наньша морского боя Ч. 1-4 / Ресурс доступу: http://news.163.com/09/0916/17/5JBOFI0C0001124J.html. http://news.163.com/09/0916/17/5JBOFI0C0001124J_2.html. http://news.163.com/09/0916/17/5JBOFI0C0001124J_3.html. http://news.163.com/09/0916/17/5JBOFI0C0001124J_4.html.*
9. *Чжао Е. Пинг (Ping). В Южно-Китайском море китайские рыбаки сталкиваются с иностранными военными кораблями // Синьхуа, «International Herald Tribune» / Ресурс доступа: http://news.ifeng.com/history/zhongguoxiandaishi/detail_2012_07/11/15941800_0.shtml.*
10. *1988*年中越南沙海战中方指挥官：一定要有航母. *1988 Китай-Вьетнам Nansha флотоводец: должен быть носителем // Ресурс доступа: http://cul.sohu.com/20120521/n343668203_2.shtml.2*

© Александр КАЛИНИЧЕНКО

ИСТОРИЯ МОРСКОГО КОНФЛИКТА МЕЖДУ КИТАЕМ И ВЬЕТНАМОМ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ПОДВОДНОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ВОЕННО-МОРСКИХ СИЛ РЕГИОНА

Освещается морской бой между военными кораблями КНР и ДРВ 14 марта 1988 г.; анализируются геополитические причины, приведшие к вооруженному столкновению между когда-то дружественными странами с одинаковым общественно-политическим строем и идеологией; акцентируется на последствиях, которые отразились на развитии подводной составляющей военно-морских флотов государств региона.

Ключевые слова: *острова Наньша, морской десант, артиллерийский морской бой, подводная лодка.*

© Oleksandr KALINICHENKO

THE HISTORY OF THE MARITIME CONFLICT BETWEEN CHINA AND VIETNAM AND ITS INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF THE UNDERWATER NAVAL FORCES OF THE REGION

A naval battle between the warships of the People's Republic of China and the Democratic Republic of Vietnam is celebrated on March 14, 1988; geopolitical reasons that led to an armed clash between once friendly countries with the same socio-political system and ideology; and consequences, which affected the development of the underwater component of the navies of the states of the region.

Keywords: *Islands of the Nansha, naval landing, artillery naval battle, submarine.*

МУЗЕЄФІКАЦІЯ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ПАМ'ЯТОК

УДК 72.025:069.4(477.86)

© Ігор ЛИСИЙ

ВЕКТОРИ МУЗЕЄФІКАЦІЇ ЗАМКІВ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На базі застосування інноваційного підходу визначено класифікаційний статус механізмів музеєфікації збережених замково-оборонних комплексів Івано-Франківської області, серед яких виділено: класичний, комплексний, зовнішній і віртуальний типи та виявлено їхні основні переваги і недоліки. Проаналізовано сучасний функціональний стан замкових пам'яток регіону, завдяки чому вдалося визначити найоптимальніші способи пристосування об'єктів під заклади музейного призначення.

Ключові слова: *замок, замковий комплекс, музеєфікація.*

Активне розгортання процесів світової глобалізації потребує цілеспрямованого збереження та охорони української регіональної архітектурно-культурної спадщини, особливо об'єктів фортифікаційно-оборонної архітектури, до складу яких, зокрема, належать і малозбережені замки Івано-Франківської області. Ефективним механізмом у цьому напрямі, на наш погляд, є музеєфікація, технологічна сутність якої розкривається завдяки перетворенню пам'яток в об'єкти музейного показу, а також надання їм анімаційно-видовищної функції. Однак на сучасному етапі спостерігається значний дефіцит і дисбаланс міждисциплінарних досліджень з музеєфікації замкових споруд, науково-теоретичного обґрунтування та практичного використання інноваційних механізмів музеєфікації.

Слід зазначити, що теоретико-методичній проблематиці музеєфікації замкових комплексів Івано-Франківської області науковці майже не приділяли уваги. Окремі теоретичні обґрунтування музеєфікації замків знайшли своє відображення в працях українських авторів: Н. Аніпко, А. Артішевського, О. Жукової, О. Заставецької, В. Ієвлевої, Ю. Опалька, А. Червінського; додаткові інноваційні методичні розробки та рекомендації – у статтях зарубіжних дослідників – Є. Кальніцької, Н. Поврознік, Т. Смірнової, Т. Чукліної та ін. [1; 2; 3; 5; 6; 7; 8; 11;18; 9; 12; 15; 11]. Зазначені вище факти вказують на незначне дослідження та високу актуальність обраної теми.

Мета пропонованої статті – визначити та обґрунтувати оптимальні шляхи музеєфікації для збережених замкових споруд Івано-Франківської області. Об'єктом дослідження є пам'ятки замкової архітектури регіону, а предметом – специфіка та особливості музеєфікації замків.

На практиці процес музеєфікації потребує комплексного наукового дослідження фізичного стану з подальшим проведенням консерваційно-реставраційних робіт, реконструкцією первісного природного і культурно-історичного навколишнього середовища, відновленням типових художньо-архітектурних елементів об'єкта, організацією необхідних умов екскурсійно-туристичного огляду. Оскільки замкові комплекси потребують використання в інтересах суспільства з урахуванням економічної рентабельності, забезпечення активних технічних заходів збереження і відновлення, проведення профілактичних дій для відокремлення об'єктів від агресивних природно-антропогенних факторів, що прискорюють процес їх старіння і руйнації, організація музеїв на їх базі виступає найбільш дієвим засобом фізичного та духовного збереження всього комплексу [5].

Для пам'яток замкової архітектури Івано-Франківської області з огляду на стан збереження та цінності архітектурного вигляду перетворення в заклад музейного типу є надважким теоретико-практичним завданням. Проте, на думку автора, навіть для малозбережених замкових споруд музеєфікація є реальним інструментом функціонального пристосування і подальшого збереження та охорони, однак не через призму класичного трактування музеєфікаційної діяльності, а на основі застосування інноваційних підходів та галузевих методик.

Потенційні процеси та способи музеєфікації замкових споруд регіону можна диференціювати за видами, рівнями, напрямами та формами.

Основними видами музеєфікації є:

- внутрішня (класична) музеєфікація – відкриття музейної експозиції в спеціально пристосованих (реставрованих, обладнаних) приміщеннях замку без обов'язкового перетворення самої споруди в музей. Цей спосіб називається «музей в пам'ятці» або пристосуванням під музей.

- зовнішня музеєфікація (скансенізація) – це механізм перетворення замкового комплексу в музей під відкритим небом, незалежно від стану збереженості чи наявності музейної експозиції. По суті, пам'ятка виступає як музейний об'єкт та вважається основним, а часто – єдиним експонатом. Для означення зовнішньої музеєфікації пропонується ввести в науковий обіг поняття «скансенізація» (від швед. Skansen – назви першого у світі музею під відкритим небом, відкритого в Швеції в 1810 р.), що є процесом модифікації історико-архітектурної пам'ятки в скансен.

Залежно від повноти музеєфікації замків виділено такі рівні:

- часткова музеєфікація – під музей облаштовуються окремі елементи (споруди, кімнати, приміщення), а решта складників комплексу використовується для інших потреб або взагалі не використовується;

- повна музеєфікація – основні архітектурно-будівельні складові частини пам'ятки музеєфіковані, а сам замок фактично пристосований під скансен.

Визначальними напрямами музеєфікації замків є:

- пооб'єктна музеєфікація – музей охоплює окремий замковий комплекс, не має функціонально-типологічного зв'язку з іншими пам'ятками та єдиний у своєму роді;

- комплексна музеєфікація – створення багатопрофільних закладів музейного та заповідно-охоронного типу в поєднанні з іншими пам'ятками антропогенного і природного походження, локалізованими в безпосередній близькості на певній території. Яскравим прикладом є історико-культурні та історико-природні заповідники, попри те, що різновиди установ зазначеного типу можна розширити (наприклад, через формування історико-архітектурних, історико-етнографічних, історико-сакральних, історико-екологічних, а також еко- чи етноархеологічних та ін.).

Формами музеєфікації є:

- фізична (матеріальна) музеєфікація – традиційний спосіб, що потребує значних грошових активів, проведення спектру інженерно-технологічних робіт та забезпечення музейного експозиціонування;

- віртуальна (нематеріальна) музеєфікація – сучасна інформаційна анімаційна технологія, яка дає змогу створити 3D-моделі замків, відновити первісний архітектурний вигляд та репрезентувати матеріали про пам'ятку в інтерактивному плані.

Вибору найоптимальнішого способу музеєфікації пам'яток замкової архітектури передує ревалоризація для визначення історико-культурної, естетико-архітектурної, пізнавальної та атрактивної цінності. Тому пошук шляхів музеєфікації збережених замкових комплексів Івано-Франківської області на первинному етапі вимагає аналізу стану збереженості пам'яток і проведення консерваційно-реставраційних робіт. Зважаючи на вищезазначене, можна визначити оптимальні способи перетворення замків у музейні заклади.

Слід зазначити, що за період 1991 – 2017 рр. проблематичним аспектом була майже цілковита відсутність заходів з елементарного фізичного збереження та впорядкування замкової території об'єктів, при цьому виконання повноцінних реставраційних робіт до уваги не брали. Серед збережених пам'яток замкової архітектури області найкраще відновленим є Старостинський замок у Галичі. Ще в 1991 – 1992 рр. колектив науковців Івано-Франківської філії Інституту «Укрзахідпроектреставрація» провів обміри збережених фрагментів замку та виготовив проект їх консервації. Повноцінне проведення реставраційних робіт відбувалося у рамках Державної програми збереження та використання замків на 2006 – 2011 рр., а також згідно з перспективними планами розвитку Національного заповідника «Давній Галич» на 2001 – 2005, 2006 – 2010 та 2011 – 2015 рр. Найбільший обсяг ревіталізаційних заходів був виконаний у 2001 – 2005 рр. через систему держзамовлень на основі науково-проектної документації,

розробленої Львівським інститутом «Укрзахідпроектреставрація» та робочих креслень, виконаних архітекторами-реставраторами Івано-Франківської філії інституту (керівник проекту Р. Жовнірович). Відбудова замкового комплексу проводилася в два інженерні етапи. На початковій стадії дослідники провели археологічні дослідження внутрішньої площі замку та шурфування оборонних стін і вежі, здійснили геофізичні дослідження внутрішньої території, яку розчистили від нашарувань і завалів. На наступному етапі було відреставровано чотириярусну Шляхетську вежу, а також частину південної стіни із каплицею Св. Катерини (Варвари) і бойовими містками на основі опису замку відповідно до люстрації 1627 р., інвентарю 1767 р., гравюри зі зображенням замкових руїн XVIII – XIX ст., схеми плану замку інженера А. Гегерштайна (1795 р.) та результатів археологічних експедицій 1991 – 1998 рр. [17, 52]. Проте через недостатнє фінансування заплановані роботи на Галицькому замку просувалися незначними темпами та не були проведені цілковито, а в період 2008 – 2016 рр. вони мало фінансувалися.

На противагу пам'ятці в Галичі реставрація Пнівського замку майже не проводилася, хоча наукове підґрунтя для цього було. Так, ще в польський період у 1929 – 1930 рр. завдяки сприянню управління доріг Надвірнянського повіту з метою порятунку пам'ятки було здійснено всі необхідні обміри та накреслено детальний план реставрації замку. Питання цілковитої реставрації Пнівського замку також порушувалося за радянської доби, коли в 1977 р. Львівська міжобласна спеціальна науково-реставраційна виробнича майстерня розробила проект реставрації замку, щоб відкрити в ньому ресторан. Однак перші консерваційно-відновлювані заходи щодо збереження пам'ятки відбулися в 1996 р. за проектом тодішнього директора Івано-Франківської філії Інституту «Укрзахідпроектреставрація» З. Соколовського, які виявилися невдалими та тільки послабили структурну цілісність стін. Але найбільшої шкоди об'єкту завдала псевдореставрація 2004 – 2005 та 2007 – 2008 рр., яка мала характер радше розкрадання державних коштів, аніж відновлення замку. У 2005 р. були проведені роботи з відновлення стіни між Західною вежею та вежею з корпусом, якість яких була вкрай низькою. У 2007–2008 рр. була здійснена часткова реставрація вежі з корпусом – вимощено підлогу та зроблено перекриття вежі [18, 51].

Відновлення Раковецького та Чернелицького замків у часових рамках 1991 – 2017 рр. далі проектної документації не просунулося, до того ж, значна частина планів була розроблена ще в радянський та навіть польський періоди. У 1981 р. науково-дослідний інститут «Укрпроектреставрація» накреслив ескізний проект часткової консервації, реставрації і подальшої функціональної адаптації Раковецького замку під музейно-туристичний заклад (краєзнавчий музей та туристичний притулок). Проте вже в період української незалежності це питання ніхто не порушував.

Щодо Чернелицького замкового комплексу, то перші наукові доробки в напрямі відновлення пам'ятки сягають 1905 р., коли «Коло консерваторів»

відрядило до Чернелиці свого представника – львівського архітектора Т. Тальовського, який обстежив замок та створив цінне креслення проекту відбудови в'їзної вежі. У 1969 – 1971 рр. працівники Інституту «Укрзахідпроектреставрація» здійснили детальні обміри замку і на їх основі розробили проект реставрації пам'ятки та пристосування під історико-етнографічний музей. У 1989 – 1993 рр. Івано-Франківська філія Інституту «Укрзахідпроектреставрація» здійснила технологічну експертизу й розробила проектну документацію для реставрації пам'ятки з метою пристосування під туристичний притулок [10, 9].

Для Маріямпільського та Надвірнянського замків у зазначений період не було розроблено навіть проектної документації, а в їх територіальних межах не проводилося жодних відновлювальних заходів, за винятком поодиноких несистематичних консерваційно-археологічних робіт.

Як бачимо, замкові споруди Івано-Франківської області перебувають у різних кондиціях фізичної збереженості та відновлення, а тому потребують індивідуального підходу щодо вибору найоптимальніших шляхів музеєфікації.

Пристосування замкових об'єктів під музеї насамперед потребує збереження об'ємно-планувальних структур, а оптимальний баланс у процесі вибору пам'ятки під музей досягається під час комплексного врахування інженерно-конструктивних, функціонально-інфраструктурних, містобудівних та природно-ландшафтних факторів, що дає змогу забезпечити доцільність музеєфікації і належний рівень відвідуваності.

Зважаючи на це, а також на показники проведення відновно-адаптивних робіт, серед усіх збережених замків Івано-Франківської області прийнятним об'єктом для внутрішньої музеєфікації є Старостинський замок, а точніше, відновлений фрагмент комплексу – Шляхетська вежа, який за умови проведення додаткових будівельних внутрішньо-інженерних заходів може бути перетворений у музейну установу. Вибір тематики музею має базуватися як на попередньому досвіді української музеєфікаційної справи (нині замкові музеї в нашій країні охоплюють кілька профілів: краєзнавчий, історичний (археологічний, військово-історичний), художній, а також музеї комбінованого (змішаного) типу), так і на застосуванні інноваційних підходів зі створення вузькоспеціалізованих (галузевих) музейних закладів.

На думку автора, тематичне спрямування можливої музейної установи в Галицькому замку має варіюватися і в історико-культурній, і в туристично-краєзнавчій площинах. Однак найбільший акцент слід робити на тематичній прив'язці майбутнього музею до історичних, архітектурних, археологічних, культурних чи етнографічних аспектів розвитку замкової споруди. Наприклад, потенційний музей може бути таких видів:

- військово-історичний, що стосується історичних аспектів становлення, розвитку й функціонування пам'ятки як мілітарного об'єкта та полягає в експонуванні старовинних військових артефактів чи інших елементів, що з

ними пов'язані. Тому найприйнятнішими варіантами для замку в Галичі є музеї середньовічного галицького зброярства, військового ремесла, лицарства, архітектури оборонного мистецтва та ін.

- етноархеологічний, що приділяє основну увагу інтерпретації матеріалів і пам'яток через призму етнографічних спостережень та археологічних досліджень, щоб розкрити взаємозв'язки між матеріальною культурою та її залишками, з одного боку, та суспільною реальністю – з іншого. Такий тип музейної установи – оптимальне вирішення, особливо зважаючи на залягання в межах Замкової гори в Галичі багатьох етнокультурних шарів різних хронологічних епох та наявність величезної кількості етнографічних знахідок періодів активної життєдіяльності наших предків.

- сакральний, який дає змогу розмістити в замковій каплиці Св. Катерини релігійні експозиційні матеріали та цінні зразки сакрального мистецтва доби Середньовіччя, Ренесансу та Нового Часу: предмети живопису, книги, церковні скульптури, текстиль, літургійні посудини та ін. Крім того, доцільним видається перетворення каплиці в «живий музей»: окрім традиційного експозиціонування у відновленому храмі мають проводитися екуменічні літургії, зважаючи на історичну поліконфесійність Галича.

Відкриття музеїв класичного типу в інших замкових комплексах області без проведення масштабних реставраційних (Пнівський та Чернелицький), а в окремих об'єктах – реконструкційних (Маріямпільський, Надвірнянський та Раковецький замки) заходів бачиться майже неможливим, а беручи до уваги факт надзвичайно високої собівартості виготовлення проектної документації, проведення інженерно-будівельних робіт і підготовки музейних експозицій – ще й непрактичним і низькорентабельним заходом у сучасних реаліях розвитку української економіки.

Скансенізація як вид музеєфікації відкриває ширший дієвий простір, заснований на ідейній музейній концепції, що здатна ставити перед собою зовсім інші завдання, ніж класичний музей. В основі цього підходу лежить розуміння вартості історичних і художніх особливостей пам'ятки та її складових елементів (архітектурних форм, образів, стін, будівельного матеріалу, будівельної техніка), які дають змогу перетворити споруду в самостійний об'єкт музейного показу як за наявності в ньому музейних експозицій, так і за їхньої відсутності. У результаті цього вона трансформується в своєрідний музейний експонат із виявленою й збереженою системою естетичних, архітектурних, історичних та культурних цінностей. У такому аспекті музеєфікація замкової пам'ятки являє собою комплекс заходів, спрямованих на її регенерацію будь-яким обраним методом (консервація, відтворення, реставраційний ремонт, реконструкція і т. д.) та створення необхідних умов для її функціонування в музейній сфері. Цей аспект музеєфікації визначається поняттям «пам'ятка як музейний об'єкт» [9, 125 – 126].

Перевагами скансенізації замків Івано-Франківської області порівняно з традиційною музеєфікацією є:

- нівелювання пріоритетності факторів фізичної збереженості та реставраційного відновлення замку (за винятком консерваційних заходів), оскільки показник архітектурної цілісності не відіграє критично важливої ролі під час зовнішньої музеєфікації. А тому поодинокі вцілілі елементи та фрагменти, і навіть майже зруйновані об'єкти, можуть бути перетворені в музеї-скансени, що є надзвичайно цінною умовою скансенізації більшості замкових споруд регіону;

- низька собівартість музейно-адаптивних робіт, оскільки для такого виду музеєфікації потрібним мінімумом є проведення робіт із консервації решток споруди, фундаментальне інфраструктурно-інженерне облаштування території (забезпечення туристичного доступу через прокладання доріжок та створення спеціальних оглядових зон), розміщення інформаційно-довідкових стендів у межах замкової та призамкової територій тощо;

- ширші можливості експонування артефактів, що доповнюються самою пам'яткою, яка, як уже попередньо зазначалося, є головним музейним експонатом;

- наявність достатнього історико-культурного потенціалу для створення замкових музеїв типу скансен, оскільки зруйновані пам'ятки області, які майже не підлягають повній чи частковій реставрації та реконструкції, є ідеальними об'єктами скансенізації.

Аналіз історико-культурного потенціалу оборонних споруд Івано-Франківщини засвідчив, що варіантом скансенізації може стати створення комплексних замково-археологічних скансенів. В основі задуму лежить системний підхід на основі поєднання двох атрактивних складників: історико-архітектурного потенціалу замкових пам'яток та історико-археологічних ресурсів (відкритих городищ, давніх стоянок, поховань і т. п.) замкових територій. Такий спосіб зовнішньої музеєфікації прийнятний для замків у Маріямполі, Надвірній і Раковці, зважаючи на фізичну наявність та територіальну близькість археологічних пам'яток. Так, на замковій та призамковій територіях Маріямпільського замкового комплексу розташовані городище Маріямпіль IV-А часів Київської Русі (виявлене в 1987 р., площа 3 га), а також давньоруське поселення Маріямпіль I (датується XII – XIII ст.), відкрите в 1975 р. Поблизу Раковецького замку розміщені два археологічні об'єкти: в урочищі Над Замком – поселення Раковець II доби пізнього палеоліту й в урочищі Біля Замку – поселення Раковець III періоду ранніх слов'ян та часів Київської Русі [4]. Кожен із вказаних вище об'єктів має достатню кількість археологічних артефактів.

Типологічно подібною до скансенізації є комплексна музеєфікація, яка відрізняється від першої масштабнішим територіальним охопленням, чисельністю музеєфікованих об'єктів та набагато ширшим діапазоном музейно-адаптованих ресурсних складників. В Україні об'єкти комплексної музеєфікації іменуються історико-культурними (історико-архітектурними, історико-археологічними тощо) парками й заповідниками, у яких системні елементи

консервуються в тому стані, у якому вони є натепер, цілковито чи частково реставруються, поєднуються з пам'ятками природного та антропогенного походження для підвищення рівня атрактивності. Такого типу музейні утворення змішаного історичного, краєзнавчого, художнього чи екологічного профілів формуються на основі музеєфікації різноманітних компонентів, які входять до складу комплексу, що простіше, рентабельніше та ефективніше, а також дає змогу більш вичерпно й цілісно презентувати культурну і природну спадщину регіону.

Беручи до уваги стан збереженості, а також фізико-географічні та історико-культурні особливості побудови замків Івано-Франківської області, оптимальним рішенням комплексної музеєфікації є створення на основі замкових пам'яток екологічних музеїв (екомузеїв). Екологічний музей – це сукупність об'єктів природного та антропогенного походження, які локалізовані в межах певної території та являють собою «живу» колекцію, що наглядно демонструє природні та культурні багатства; це колекція ідей і концепцій, спрямованих на збереження природної та історико-культурної спадщини в умовах комфортного середовища проживання людей [19, 253].

Специфіка суспільно-історичного й культурно-архітектурного розвитку населених пунктів, а крім того й природно-географічні характеристики районів області, дали змогу автору визначити найбільш адаптивні способи комплексної музеєфікації замків в екологічному напрямі, серед яких:

- еколого-історико-архітектурний парк-музей – для замкових об'єктів у Галичі, Пневі та Чернелиці, що пояснюється атрактивністю природно-ландшафтних показників локалізації споруд, культурною цінністю та суспільною значимістю пам'ятко-архітектурного потенціалу (особливо в Галичі та частково – Чернелиці).

- еколого-археологічний парк-музей – для замків у Раківцю та Надвірній, що аргументується низьким рівнем археологічних досліджень і можливістю виявлення нових артефактів з історії функціонування оборонних об'єктів. У процесі музеєфікації Раковецького замку оптимальним бачиться поєднання унікальності прилеглих гідрологічних (річкова екосистема Дністра) та орографічних (горбогірний ландшафт Городенківського Покуття) природно-географічних характеристик з археологічно-архітектурними елементами об'єкта за умови проведення нових розкопок. Для Надвірнянського замку найбільш дієвим механізмом є часткова модифікація сучасного міського парку в еколого-археологічний музей із долученням законсервованих та музейно-адаптованих руїн споруди й відкритих археологічних шурфів.

- еколого-сакральний парк-музей – для замку в Маріямполі, що характеризується високим релігійним потенціалом населеного пункту (міжконфесійні міжнародні прощі, пам'ятки сакральної архітектури) та унікальними атрактивними природно-рекреаційними ресурсами навколишньої території (сільський дендропарк, меандри Дністра) тощо.

Однак на сьогодні матеріальна музеєфікація замків Української держави потребує теоретичного наукового обґрунтування, а в практичному сенсі – широкого розвитку мережі закладів готельного і ресторанного профілів, будівництва мережі новітніх транспортно-дорожніх інфраструктурних об'єктів у місцях розташування замків та інших пам'яток історії, культури чи природи, створення інноваційних замкових екскурсійних і туристичних маршрутів тощо.

На сучасному етапі розвитку суспільства з всеохоплюючими процесами інтернетизації та комп'ютеризації все важливішу роль під час музеєфікації замків починає відігравати віртуальний складник. Процес віртуалізації історико-культурної спадщини – це інтерактивний спосіб популяризації, демонстрації і презентації об'єктів в умовах абсолютно цілковитої неможливості (чи недостатньої можливості) збереження й охорони за принципом «in situ» (в природному стані) з використанням ресурсного потенціалу інформаційних та комп'ютерних технологій (3D-моделей, голограм, аудіо-, відео- чи фотоматеріалів та ін.).

Новою формою репрезентації історико-архітектурних об'єктів стає віртуальний музей, за яким майбутнє в розвитку музейної діяльності. Віртуальний музей – інформаційна система, що містить концептуально єдину електронну колекцію або сукупність колекцій предметів (експонатів) з метаданими, має характеристики музею і дає змогу здійснювати наукову, експозиційну та екскурсійну діяльність у віртуальному просторі [12, 214].

Порівняно з класичними підходами віртуальна музеєфікація пам'яток замкової архітектури Івано-Франківської області має низку переваг:

- інноваційні інформаційні технології дають змогу здійснити цифрову модифікацію замкової споруди з реального часу та простору, бо віртуальна архітектура базується на зміні існуючої реальності, відображаючи при цьому трансформенні геометричні форми, на відміну від традиційної архітектури, заснованої на постійності та статичній геометрії, що створює нове розуміння і сприйняття музеєфікованого об'єкта;

- візуальна презентація різнорозмірних архітектурних елементів замків із допомогою 3D-технологій, які формують умови для об'ємної комп'ютерно-математичної реконструкції частково або навіть цілковито втрачених фрагментів замкових пам'яток на основі теоретико-практичного наукового обґрунтування, забезпечують демонстрацію прихованих чи недоступних у реальному часі для зорового сприйняття суспільно-культурних предметів та об'єктів інженерно-комунікаційної інфраструктури (історико-археологічних артефактів, військово-господарських та допоміжних приміщень (казематів, зброярень, підземель, льохів і т.д.) тощо), дають можливість уявлення незбережених екстер'єрно-інтер'єрних компонентів, що особливо актуально для замкових комплексів області;

- довготривалість збереження та експонування оцифрованих музейних артефактів з допомогою використання віртуальних архівів та каталогізованих баз даних, які становлять презентаційну систему віртуального музею;

- можливість інформаційно-оглядової доступності без жодних часових і територіальних обмежень на основі зчитувальних ґаджетів за наявності під'єднання останніх до Інтернету або попереднім збереженням ресурсів віртуального музею на електронних носіях;

- низька собівартість, яка для середньостатистичного віртуального музею зазвичай охоплює затрати на оцифрування збережених артефактів, цифрову реконструкцію оригінальних елементів і креслення об'єктних 3D-моделей на основі аналізу архівних джерел та польових досліджень, створення, просування й підтримку тематичного веб-сайту та ін.

На думку автора, віртуальна музеєфікація замків регіону можлива в двох ключових напрямах:

1. Створення віртуальних музеїв у медіа-просторі (типу пізнавальних веб-сайтів) на базі використання взаємноінтегрованих каталогово-пошукової та візуально-презентаційної систем. Інтерактивну основу музею утворює система взаємопов'язаних електронних експонатів, які дають змогу широко репрезентувати історико-архітектурний потенціал пам'ятки, а саме:

- оцифровані історичні джерела, пов'язані з різними історичними етапами розвитку замку: речові (археологічні знахідки, предмети побуту й культури (знаряддя праці, монети, прикраси), військо-історичні артефакти (зброя, обладунки)); письмово-друковані (хроніки, літописи, хронографи і різного роду громадські акти, архівні рукописні чи друковані видання); планіметричні (геометричні плани, креслення, ескізи, схеми); іконо- та фотографічні (твори образотворчого мистецтва (картини, гравюри, фрески, зображення) і об'єкти фотомистецтва); картографічні (карти, мапи, путівники по місцевості тощо) та ін. матеріали;

- аудіо-, відеозаписи, пов'язані з конкретним періодом функціонування пам'ятки;

- архітектурні віртуальні 2D-, 3D- та надсучасні 4D-моделі, створені на основі збережених історичних документів, результатів археологічних розкопок і польових досліджень. А якість побудованих віртуальних моделей залежить від повноти, історичної достовірності й відповідності проведених пошукових робіт. Площинні 2D- та об'ємно-просторові 3D-моделі замків, отримані способом архітектурної візуалізації, не мають традиційних ознак справжніх музейних експонатів, проте такі віртуально відтворені споруди представляють винятковий історико-художній та пізнавальний інтерес. Для створення дво- та тривимірних моделей можуть бути використані різні технологічні рішення, наприклад: інноваційні технології 3D-сканування, комп'ютерне моделювання, фотограметрія [9, 128 – 129].

2. Розміщення спеціально адаптованих інженерно-комп'ютерних систем, насичених інформаційними та візуально-графічними матеріалами, у місцях локалізації замків. Мається на увазі створення електронних порталів у вигляді

стаціонарних інформ-платформ (стендів, показників, вивісок та ін.), які автономно функціонують на використанні сонячної або інших джерел альтернативної енергії, забезпечуючи передачу за допомогою QR-кодів або Bluetooth-гарнітури цифро-знаково-буквеної, фото-, іконо-, й відеографічної інформації про об'єкт на персональний ґаджет. Інформативні матеріали є найрізноманітнішими: описово-хронологічні тексти, дані геодезичних, архітектурних, археологічних обмірів та розвідок, рідкісні рукотворні зображення або фотографії, пізнавально-освітні аудіозаписи, відеоролики чи відеофільми, а також складні сучасні архітектурно-анімаційні комп'ютерні моделі, доповнені текстовим і музичним супроводом, тощо. Це дасть змогу інформативно та візуально доповнити реально існуючий архітектурний об'єкт за допомогою віртуальних механізмів, значно спростивши його психоемоційне сприйняття людьми.

Отже, музеєфікація пам'яток замкової архітектури Івано-Франківської області, зважаючи на їхній фізичний стан збереженості та унікальні цінності архітектурного вигляду, є важким теоретико-практичним завданням, що потребує комплексного наукового підходу та масштабного фінансування. У процесі вибору найоптимальнішого способу музеєфікації має передувати ревалоризація об'єктів для визначення історичного, культурного, архітектурного, естетичного, пізнавального та атрактивного потенціалу. На основі цього дієвим варіантом у напрямі музеєфікації є поєднання різноманітних способів: і традиційних (класичний, комплексний), і інноваційних (віртуальна музеєфікація, скансенізація). Вектори музеєфікації об'єктів наразі ще не цілковито вивчені, вони потребують мультидисциплінарних досліджень та мають стати метою майбутніх наукових пошуків.

Джерела та література:

1. *Аніпко Н.П. Музеєфікація середньовічних замків і фортець України як об'єктів екскурсійної діяльності: сучасний стан та перспективи / Н.П. Аніпко // Географічна наука і практика: виклики епохи: матеріали Міжнар. наук. конф., присв. 130-річчю географії у Львів. у-ті (Львів, 16–18 трав. 2013 р.); Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2013. – Т. 3. – С. 252 – 256.*
2. *Аніпко Н.П. Сучасний стан музеєфікації середньовічних замків та фортець України як об'єктів туризму / Н.П. Аніпко // Туризм і гостинність в Україні: стан, проблеми, тенденції, перспективи розвитку: матеріали І Міжн. наук.-практ. конф. (Черкаси, 1 – 2 лист. 2012 р.); Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси: Брама-Україна, 2012. – С. 17 – 22.*
3. *Артішевський А. Деякі аспекти збереження і використання пам'яток старовини / А. Артішевський // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. – 2007. – Вип. 4. – С. 392 – 395.*
4. *Державний реєстр пам'яток археології Івано-Франківської області [Електронний ресурс] / Івано-Франківська обласна організація Національної спілки краєзнавців України. – Режим доступу: http://ifoonsku.ucoz.ua/Arkheolohiya.pdf. – Назва з екрану. – Переглянуто 28.06.2017.*

5. *Жукова О.В. Музеєфікація замкових комплексів України як один з засобів їх збереження [Електронний ресурс] / О.В. Жукова // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини – Режим доступу: http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/arox/2004/zhukova.ht. – Назва з екрану. – Переглянуто 28.06.2017.*
6. *Жукова О. В. Специфіка музеєфікації видового комплексу пам'яток (на прикладі замкових комплексів XII – XVII ст. Хмельницької області) / О.В. Жукова // Вісник Харківської державної академії культури. – 2007. – Вип. 19. – С. 61 – 68.*
7. *Заставецька О.В. Музеєфікація як форма збереження замкових і палацових споруд / О.В. Заставецька, Т.Б. Заставецький // Замковий туризм Тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку: матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 4 трав. 2012 р.); Нац. заповідник «Замки Тернопілля», Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2012. – С. 15 – 18.*
8. *Івлева В.П. Методичні рекомендації щодо музеєфікації нерухомих пам'яток науки і техніки / В.П. Івлева // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. – 2008. – Вип. 2. – С. 14 – 28.*
9. *Кальницкая Е.Я. Новые пути музеефикации памятника архитектуры / Е.Я. Кальницкая // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2008. – № 75. – С. 123 – 131.*
10. *Нагірний В. Наукові дослідження Чернелицького замку в другій половині XX – на початку XXI ст. / В. Нагірний // Вісник Прикарпатського університету. Сер. «Історія». – 2014. – Вип. 26. – С. 9 – 13.*
11. *Опалько Ю.В. Збереження культурно-історичної спадщини в сучасній Україні: проблеми та перспективи / Ю.В. Опалько // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 83 – 88.*
12. *Поврозник Н.Г. Виртуальный музей: сохранение и репрезентация историко-культурного наследия / Н.Г. Поврозник // Вестник Пермского университета. Сер. «История». – 2015. – Вып. 3 (30). – С. 213 – 222.*
13. *Полутренко У.Б. Методи збереження та відновлення палацово-замкових комплексів Прикарпаття / У.Б. Полутренко // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: науково-технічний збірник. – 2014. – Вип. 37. – С. 255 – 262.*
14. *Рутинський М.Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження: навч. посібник / М.Й. Рутинський. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.*
15. *Смирнова Т. Виртуальный музей в современном культурно-информационном пространстве / Т. Смирнова // Музей. – 2010. – № 8. – С. 24 – 26.*
16. *Тіхонова О. Замки Івано-Франківської області: проблеми виявлення та інвентаризації / О. Тіхонова, М. Бевз // Сучасна архітектурна освіта: Архітектура: образ, естетика, емоційний контекст: матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 7 – 8 листопада 2013 р.); Київ. нац. ун-т будівництва та архітектури. – 2-ге вид. – К.: КНУБА, 2015. – С. 175 – 177.*
17. *Федунків З.Б. Галицький замок / З.Б. Федунків // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 6 (189). – С. 44 – 53.*
18. *Червінський А.І. Актуальні проблеми збереження та охорони пам'яток архітектури Івано-Франківщини / А.І. Червінський // Наукові праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. – 2012. – Вип. 34. – С. 48 – 53.*
19. *Чуклина Т.И. Экологический музей как репетиция идеального общества / Т.И. Чуклина // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. «Философия, культурология, политология, право, международные отношения». – 2009. – Вып 2. – С. 249 – 254.*

© Игорь ЛЫСЫЙ

ВЕКТОРЫ МУЗЕЕФИКАЦИИ ЗАМКОВ ИВАНО-ФРАНКОВСКОЙ ОБЛАСТИ

На базе применения инновационного подхода определен классификационный статус механизмов музеефикации сохранившихся замково-оборонных комплексов Ивано-Франковской области, среди которых выделены: классический, комплексный, внешний и виртуальный типы. Выявлено их основные преимущества и недостатки. Проанализировано современное функциональное состояние замковых памятников региона, учет чего позволил определить оптимальные способы приспособления объектов под заведения музейного назначения.

Ключевые слова: *замок, замковый комплекс, музеефикация.*

© Igor LYSYI

THE MUSEUMIFICATION WAYS OF CASTLES IN IVANO-FRANKIVSK REGION

In this article was made classification of museumification ways for preserved castle complexes in Ivano-Frankivsk region on the base of using of innovative approach. There were identified four main directions: classical (internal), external, comprehensive and virtual (immaterial). The internal museumification is a discovery of the exposition in the specially adapted (restored, equipped) castle premises without the necessity of converting of building into a museum. This method is called «museum in the monument» or adaptation to the museum. The external museumification is a mechanism for turning the castle complex into an open-air museum, regardless of the condition of preservation or the presence of museum exposition. The castle acts as a museum object and is the main, and often the only exhibit. The comprehensive museumification is a creation of multi-profile museum institutions in combination with other monuments of anthropogenic and natural origin, localized in the proximity to a certain territory. The virtual museumification is a modern informational technology that allows to creating 3D-models of castles, to restore the original architectural exterior and to represent materials about the monument in an interactive way. The historical, cultural, architectural, aesthetic, cognitive and attractive potential of monuments should be determined in the process of choosing the most optimal museumification methods.

Keywords: *castle, castle complex, museumification.*

ОСОБЛИВОСТІ МУЗЕЙНОГО НАУКОВОГО КОМПЛЕКТУВАННЯ

УДК 069.424"2016"+ 355.425.6(477.86) "1920/1950"

© ***Володимир ТРЕТЯК***

ПІДСУМКИ НАУКОВОГО ВІДРЯДЖЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ ДО ВЕРХОВИНСЬКОГО РАЙОНУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 2016 р.

У довідці йдеться про суттєвий складник поповнення фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні – наукові експедиції музейних співробітників, під час яких були зібрані матеріали учасників українського визвольного руху 20-х – 50-х рр. XX ст. У 2016 р. науковці музею здійснили відрядження до Верховинського району Івано-Франківської області. Як наслідок, фондова колекція Меморіалу поповнилася на 71 музейну одиницю. Це переважно персональні документи, світлини, особисті речі, які презентують повсякденне життя населення краю в умовах польської, німецької та радянської окупації; матеріально-технічне забезпечення та побут повстанців; табірне життя українських політичних в'язнів ГУТАБу; вшанування в незалежній Україні колишніх учасників визвольної боротьби. Аналізуються нові надходження до фондової колекції музею.

Ключові слова: *український визвольний рух 20-х – 50-х рр. XX ст., Національний музей історії України у Другій світовій війні, наукові експедиції, фондозбірня музею, музейні експонати, Івано-Франківська область.*

Створення цілісної моделі історії України у Другій світовій війні неможливе без всебічного, ґрунтовного й неупередженого студіювання сторінок українського визвольного руху 20 – 50-х рр. XX ст.

Слід зауважити, що створена працівниками Меморіального комплексу та провідними вітчизняними науковцями в цій царині експозиція з історії Організації українських націоналістів та українського збройного підпілля була відкрита ще в 1994 р., ще тоді, коли ця проблема лише починала оформлюватися на основі сучасних вимог до історичної науки.

Однак на момент створення цієї експозиції через політичну заангажованість, зокрема й музейних інституцій, тематика української визвольної боротьби презентувалася переважно радянською документацією з притаманним їй тенденційним висвітленням подій та розстановкою акцентів у рамках радянської тоталітарної ідеології.

Формування в умовах незалежності Української держави модернової візії повстанського руху на базі нових методологічних підходів, позбавлених ідеологічного навантаження, потребувало відповідного комплектування фондів, оскільки створена на основі таких методологічних засад, як принципи історизму, об'єктивності, багатофакторності, компаративізму, ґрунтується на репрезентативній джерельній базі, представленій автентичними матеріалами безпосередніх учасників визвольної боротьби – представників Організації українських націоналістів, вояків УПА, а також архівною документацією цих організацій, експозиція спонукає відвідувачів до власних неупереджених, не затьмарених державною пропагандою висновків.

Суттєвим складником поповнення фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні є наукові експедиції музейників, які охопили майже всі терени західноукраїнських земель, де повстанська боротьба набула найбільш масштабного розмаху.

Однак на початковому етапі в ході комплектації джерельної бази із зазначеної проблематики увага приділялася насамперед питанням загального характеру (утворення, структура, ідеологічні засади й методи боротьби за Українську державу ОУН та УПА). Синхронно формувалися персональні комплекси видатних постатей українського визвольного руху. Місцями пошуку в цей час для музейників стали переважно обласні центри Західної України, такі як Львів, Івано-Франківськ, Луцьк та Тернопіль.

Нині ж музейні відрядження набули більш локального характеру, оскільки збір матеріалів у населених пунктах західних областей України на рівні районів сприяє суттєвому збагаченню й розширенню експозиції за рахунок показу регіональних особливостей українського визвольного руху, репрезентує участь у повстанській боротьбі різних етнічних груп українців, зокрема бойків, лемків, гуцулів, буковинців та ін.

У рамках цієї пошукової діяльності в 2016 р. науковці музею здійснили відрядження до Верховинського району Івано-Франківської області. Як наслідок, фондова колекція Меморіалу поповнилася на 71 музейну одиницю. Це переважно персональні документи, світлини, особисті речі, які презентують повсякденне життя населення краю в умовах польської, німецької та радянської окупації; матеріально-технічне забезпечення та побут повстанців; табірне життя українських політичних в'язнів ГУТАБу; вшанування в незалежній Україні колишніх учасників визвольної боротьби. У ході експедиції також було зроблено аудіофіксацію спогадів учасників та свідків тих подій, щоб розширити й поглибити напрацювання музейників у напрямі усної історії.

Окремі матеріали, що збагатили фондозбірню музею, стосувалися окупаційного режиму на теренах України, зокрема організації повсякденного життя населення німецькою адміністрацією в дистрикті «Галичина», а також діяльності Української греко-католицької церкви у ХХ ст.

У більшості матеріалів висвітлюється український визвольний рух 20-х – 50-х рр. ХХ ст. На основі цих документів сформовано 10 персональних комплексів представників збройних формувань, які входили до структури Тактичного відтинку-21 «Гуцульщина» Військової округи-4 Говерля УПА-Захід, зокрема матеріали стрільця боївки «Ваньки»-СБ Д.З. Сливчука; зв'язкової запасної сотні УПА А.М. Чупрінчук; комплекси родин: зв'язкового Дзембронського Самооборонного кущового відділу запілля сотні ім. Богдана Хмельницького Ю.М. Кречуняка та стрільця боївки с. Дземброня І.В. Сліпенчука; члена сільської варти с. Криворівня В.П. Потяка та кур'єра Криворівнянського самооборонного кущового відділу М.В. Потяка; організатора військового вишколу повстанців Жаб'євського (нині Верховинського) району Д.Ф. Ласкурійчука та стрільця сотні ім. Богдана Хмельницького Д.Д. Ласкурійчука; командира запасної сотні УПА В.О. Сінітовича та заступника командира з господарчої роботи сотні ім. Богдана Хмельницького О.В. Сінітовича [10; 13; 2; 11; 6; 7; 3; 4; 8; 9].

Також було зібрано матеріали Ю.М. Ткачука – стрільця сотні «Боєвіра» Буковинського куреня УПА ВО-4 Говерля УПА-Захід, доповнено комплекс Т.А. Плитки-Сорохан – зв'язкової, розвідниці боївки с. Криворівня [5; 12].

Якщо узагальнити життєпис цих представників національно-визвольного руху 20-х – 50-х рр. ХХ ст., то можна помітити, що через родинне виховання, різноманітні українські громадські об'єднання, спілки, гуртки молодь Верховинщини долучалася до ідеології українського націоналізму та гартувала свій характер, відчуваючи на собі весь тягар окупаційного життя: спочатку в роки польської політики пацифікації, згодом під час першої радянізації, нацистського окупаційного режиму, другого приходу радянської влади на терени Західної України, а далі вставала на шлях визвольної боротьби. Кому пощастило вижити в горнилі боїв, облав та засідок, часто за доносом своїх співвітчизників, так званих «стрибків», потрапляли до емдебешних катівень, а згодом до таборів ГУТАБу. Після повернення в рідні місця (якщо, звичайно, був дозвіл на проживання) на них чекала боротьба за відновлення прав, зокрема за повернення нерухомого майна, яке часто руйнували, палили, грабували або віддавали іншому власникові, лояльному до радянського режиму, а також постійні переслідування й утиски влади аж до розпаду СРСР.

Слід констатувати, що зібрані матеріали повною мірою дають змогу проілюструвати участь уродженців Верховинщини в українському збройному підпіллі, розкрити місце і роль представників гуцульського етносу в українській визвольній боротьбі.

Особливість повстанського руху в цьому регіоні полягала в тому, що через географічне розташування, зокрема віддаленість від обласного центру та провід-

них промислових регіонів області, Верховинський район – центр гуцульської культури, мав слабо розвинену в довоєнні роки мережу ОУН, а у часи воєнного лихоліття стояв осторонь активної збройної боротьби, поступаючись таким великим центрам, як Івано-Франківськ, Коломия, Косів, він переважно слугував перевальною базою для частин УПА. Проте більшість мешканців цього краю виявили численні приклади патріотизму, демонстрували високий рівень самоорганізації й активно долучалися до визвольної боротьби. У лавах УПА, переважно у складі сотні ім. Богдана Хмельницького під проводом уродженця с. Ільці сотенного Д.Д. Білінчука (псевдо «Хмара»); запасної сотні УПА під проводом колишнього старшини УГА І.В. Спаського (псевдо «Гуцул»), уродженця с. Красник; сотні «Дністер» під проводом сотенного С. Матійка (псевдо «Палій»), а також у складі самооборонних кущових відділів, боївок, інших видів об'єднань верховинці брали участь у запеклих боях проти німецьких, мадярських та радянських окупантів, стояли за творенням незалежної Космацької республіки, яка проіснувала з вересня 1944 р. до квітня 1945 р. Незалежна Космацька республіка розміщувалася на площі близько 0,5 тис. кв. км із центром у Космачі й налічувала 20 тис. мешканців [1, 117]. Не шкодуючи власного життя, борці за незалежність відстоювали ідеали Української соборної самостійної держави.

Безперечно, нові надходження посядуть належне місце в музейній фондозбірні задля збереження для майбутніх поколінь історичних пам'яток, що яскраво ілюструють події українського визвольного руху 20-х – 50-х рр. XX ст. та участь у ньому верховинців, а також неодмінно використовуватимуться в подальшій науково-експозиційній роботі.

Джерела та література:

1. *Атлас історії української державності. Українські землі від найдавніших часів до сьогодення / [авт.-упоряд. В.П. Грицеляк]. – Львів: НВФ «Карти і Атласи», 2013. – 128 с.*
2. *Генеральний каталог. – Кречуняк Ю.М. // Фонди НМІУДСВ.*
3. *Генеральний каталог. – Ласкурійчук Д.Д. // Фонди НМІУДСВ.*
4. *Генеральний каталог. – Ласкурійчук Д.Ф. // Фонди НМІУДСВ.*
5. *Генеральний каталог. – Плитка-Сорохан Т.А. // Фонди НМІУДСВ.*
6. *Генеральний каталог. – Потяк В.П. // Фонди НМІУДСВ.*
7. *Генеральний каталог. – Потяк М.В. // Фонди НМІУДСВ.*
8. *Генеральний каталог. – Сінітович В.О. // Фонди НМІУДСВ.*
9. *Генеральний каталог. – Сінітович О.В. // Фонди НМІУДСВ.*
10. *Генеральний каталог. – Сливчук Д.З. // Фонди НМІУДСВ.*
11. *Генеральний каталог. – Сліпенчук І.В. // Фонди НМІУДСВ.*
12. *Генеральний каталог. – Ткачук Ю.М. // Фонди НМІУДСВ.*
13. *Генеральний каталог. – Чупрінчук А.М. // Фонди НМІУДСВ.*

© Владимир ТРЕТЯК

ИТОГИ НАУЧНОЙ КОМАНДИРОВКИ РАБОТНИКОВ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ В ВЕРХОВИНСКОМ РАЙОНЕ ИВАНО-ФРАНКОВСКОЙ ОБЛАСТИ В 2016 г.

В справке говорится о существенной составляющей пополнения фондовой коллекции Национального музея истории Украины во Второй мировой войне – научных экспедициях музейных сотрудников, во время которых были собраны материалы участников украинского освободительного движения 20-х – 50-х гг. XX в. В 2016 г. научные сотрудники музея совершили командировки в Верховинский район Ивано-Франковской области. Как следствие, фондовая коллекция Мемориала пополнилась на 71 музейную единицу. Это преимущественно персональные документы, фотографии, личные вещи, которые представляют повседневную жизнь населения края в условиях польской, немецкой и советской оккупации; материально-техническое обеспечение и быт повстанцев; лагерную жизнь украинских политических узников ГУЛАГа; чествования в независимой Украине бывших участников освободительной борьбы. Анализируются новые поступления в фондовую коллекцию музея.

Ключевые слова: *украинское освободительное движение 20-х – 50-х гг. XX в., Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, научные экспедиции, фондохранилище музея, музейные экспонаты, Ивано-Франковская область.*

© Volodymyr TRETIAK

THE RESULTS OF THE SCIENTIFIC MISSION OF THE EMPLOYEES OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR TO VERKHOVYNA DISTRICT, IVANO-FRANKIVSK REGION IN 2016

In the article are talking about a significant component of the replenishment of the fund collection of the National History Museum of Ukraine in World War II - scientific museum expeditions of the scientific employees during which participants were gathered materials of the participators of the Ukrainian liberation movement of the 20's - 50's XX century. In 2016, museum scientists made a trip to the Verkhovyna district Ivano-Frankivsk region. As a result, fund collection of the Memorial supplemented with 71 units. This are mainly personal documents, photographs, personal items, which represent the daily life of the province's population in terms of Polish, German and Soviet occupation; life of the rebels; camp life of the Ukrainian political prisoners in the HUTAB; honor to the participators of the Ukrainian liberation movement in Independent Ukraine. Analyzes new additions to the fund collection of the museum.

Keywords: *Ukrainian liberation movement of the 20's - 50's XX century, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, scientific mission, fund collection, museum exhibits, Verkhovyna district, Ivano-Frankivsk region.*

МУЗЕЙНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 351.1-053.18"1939/1945"(477.44):069.51(049.1)

© ***Володимир РУГАЛЬ***

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ЗАГИБЛИХ ВІННИЧЧИНИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Висвітлюється історія формування, збереження та опрацювання в Національному музеї історії України у Другій світовій війні документального фонду загиблих воїнів Червоної армії в 1939 – 1945 рр., призваних із території Вінницької області.

Ключові слова: *документальний фонд загиблих, сповіщення про загибель, Національний музей історії України у Другій світовій війні, Вінницька область.*

Серед провідних напрямів вивчення історії належне місце належить демографічним дослідженням, зокрема й тим, що стосуються наслідків будь-якої війни. Найтрагічнішим мілітарним конфліктом в історії людства є Друга світова війна, яка, за різними оцінками, забрала життя понад 60 млн осіб.

На сьогодні більшість країн, які брали участь у війні, підрахували свої втрати, знають кожного загиблого солдата та місце його поховання. І лише держави, що входили до складу Радянського Союзу, дотепер не можуть назвати остаточної цифри втрат у цій війні. Україна, на жаль, не є винятком.

За часів Радянського Союзу була створена міфологізована історія війни, згідно з якою не можна було відходити від усталених канонів, а також слід було оминати проблемні питання. Найпершим цифру втрат назвав Й. Сталін під час інтерв'ю кореспонденту газети «Правда» в 1946 р.: «У результаті німецького вторгнення Радянський Союз безповоротно втратив у боях із німцями, а також під час німецької окупації і відправлення радянських людей на німецьку каторгу близько семи мільйонів осіб» [27]. Із зміною керівництва країни цифра щоразу збільшувалася: спочатку до 20, а потім до 27 – 28 млн осіб [10, 548]. Остання цифра втрат СРСР у нацистсько-радянській війні, яку наводять російські дослідники, - 26,6 млн осіб, з них військових втрат Червоної армії – 8 млн 668 тис. 400, з яких українців – 1 млн 377 тис. 400 осіб [11, 43; 11, 52].

Українські дослідники також не лишились осторонь цієї проблеми. Відомий український історик-емігрант В. Косик, який написав свої праці, посилаючись на

іноземні джерела, вважає, що під час війни загинули 2,5 млн українців [40, 455]. І. Муковський та О. Лисенко дійшли висновку, що з території України в роки війни до Збройних сил СРСР мобілізували 7 млн українців, з яких кожен другий загинув [41, 547].

Щодо демографічних втрат України в роки війни, то більшість дослідників сходяться на думці, що вони становлять понад 13,5 млн осіб [45].

Першою спробою встановити поіменно всіх загиблих на фронтах нацистсько–радянської війни воїнів-українців і уродженців України став персональний мартиролог – історико-меморіальний серіал «Книга Пам'яті України».

Підготовка до видання книг розпочалася ще наприкінці 80-х рр. XX ст. за ініціативи громадських організацій: Всесоюзного комітету ветеранів війни та праці, Комітету захисту миру, Правління Радянського фонду миру [32, 6]. Задум знайшов підтримку в панівних колах. 31 липня 1989 р. в Україні Рада Міністрів Української РСР ухвалила Постанову № 201 «Про організацію роботи, матеріально-технічне і фінансове забезпечення підготовки та видання республіканської, обласних та Київської міської книг Пам'яті».

Із здобуттям Україною незалежності робота зі створення серіалу «Книга Пам'яті України» й далі тривала. Кабінет Міністрів України ухвалив низку постанов щодо видання цих книг, зокрема: Постанову від 16 жовтня 1991 р. № 273 «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання Книги Пам'яті»; Постанову від 16 вересня 1992 р. № 537 «Про заходи щодо видання Книги Пам'яті України», які були підкріплені Указом Президента України Л.М. Кравчука від 4 травня 1992 р. «Про Книгу Памяті України» [9; 10, 49].

У Києві було створено головну редакційну колегію на чолі з генералом армії у відставці І.О. Герасимовим та обласні, міські, районні редакційні колегії, робочі групи та авторські колективи.

Вінницьку обласну редакційну колегію очолювали в різні часи М.М. Ільчук та А.Д Ткаченко. Крім того, були створені ще 4 міських та 27 районних громадських редакційних колегій, у яких працювало близько 700 робочих груп. До цих груп входили працівники державних органів і військових комісаріатів, ветерани нацистсько-радянської війни, рідні загиблих, робітники архівів та краєзнавці, історики, представники наукових кіл, просвітництва та культури, а також молодіжні організації [30, 6; 33, 19].

Редакції насамперед почали накопичувати джерельну базу, яка формувалася на підставі:

- обласних державних архівів, архівів районних, міських та обласних військкоматів, органів МВС і Служби безпеки області;

- матеріалів із районних та міських відділів соціального забезпечення, раксів, краєзнавчих музеїв на місцях, подвірних книг сільських рад;

- опитування місцевих жителів та листів і заяв рідних, близьких однополчан;

- даних, отриманих у ході роботи над Книгою з Науково-дослідного інституту документування та архівних справ;

- матеріалів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації в м. Подольськ Московської області та Центрального військово-морського архіву в м. Гатчина Ленінградської області, архіву військово-медичних документів військово-медичного музею Міністерства оборони РФ у м. Санкт-Петербург, Державного архіву Російської Федерації в м. Москва, Російського державного військового архіву в м. Москва.

На основі перерахованих вище джерел складали списки – короткі біографічні відомості про загиблих, які подавали в такому порядку: прізвище, ім'я та по батькові; рік і місце народження; національність; партійність; соціальний стан (професія); час призову (мобілізації); військове звання; обставини і час загибелі; місце поховання. У разі відсутності тих чи інших даних записи в тексті опускалися [31, 6].

Крім загиблих воїнів, підпільників, партизанів – уродженців України, деякі обласні редакції до книг умістили ще й списки загиблих та похованих на території області, які були складені на основі альбомів і книг поховань, що зберігаються у військкоматах і сільських чи селищних радах.

Упродовж 90-х рр. XX – початку XXI ст. вийшли друком 257 томів (у 260 книгах), у яких обліковано інформацію про **3 103 304** загиблих воїнів-українців і призваних чи мобілізованих з України.

По Вінницькій області містяться відомості про **148 588** персоналій [46, 165]. У першому томі вміщено інформацію про м. Вінницю, Барський та Бершадський райони; у другому – Вінницький та Гайсинський райони, м. Жмеринку, Жмеринський та Іллінецький райони; у третьому – Калинівський, Козятинський, Крижопільський та Липовецький райони; у четвертому – Літинський район, м. Могилів-Подільський, Могилів-Подільський, Мурованокуриловецький та Немирівський райони; у п'ятому – Оратівський, Піщанський, Погребищенський, Теплицький та Тиврівський райони; у шостому – Томашпільський та Тульчинський райони, м. Хмільник та Хмільницький район; у сьомому – Чернівецький, Чечельницький, Шаргородський та Ямпільський райони.

У восьмий та дев'ятий томи внесені списки загиблих, які з різних причин не потрапили в попередні видання, та списки загиблих з інших республік СРСР, що були мобілізовані військкоматами області, тут також наявна інформація про померлих від ран у госпіталях на території області та загиблих воїнів під час визволення Вінниччини, місце народження, призову чи проживання рідних яких не встановлено [30, 3].

У завершальному томі історико-меморіального серіалу «Безсмертя» зазначено загальну кількість людських втрат в областях. Вінницька область безповоротно втратила 218 тис. осіб [10, 854]. На сьогодні повний комплект унікального видання «Книга Пам'яті України» зібрано лише в Національному музеї історії України у Другій світовій війні.

Головним джерелом дослідження втрат радянських Збройних сил є донесення військових формувань та установ, оригінали яких зберігаються в

Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації в м. Подольськ Московської області. Ці документи, згідно з наказами НКО СРСР № 138 від 15 березня 1941 р. та № 023 від 4 лютого 1944 р., військові частини мали надсилати кожні 5–10 днів до відповідних військових Управлінь з обліку загиблого та зниклого безвісти рядового та офіцерського складу Червоної армії [43; 44]. На основі цих донесень створено узагальнений банк даних загиблих і зниклих безвісти в період Великої Вітчизняної війни «Меморіал», доступний у мережі Інтернет [42].

В Україні основним джерелом інформації про полеглих солдатів і офіцерів є Документальний фонд з обліку людських військових втрат України у Другій світовій війні, зібраний у Національному музеї історії України у Другій світовій війні. База фонду охоплює: сповіщення про загибель військовослужбовців Червоної армії 1939–1945 рр., видані військовими частинами, санітарними та лікувальними установами, районними військкоматами, Управлінням з обліку загиблого і зниклого безвісти рядового та сержантського складу; алфавітні книги отриманих та виданих сповіщень; особисті документи та листи загиблих воїнів, надіслані військовою частиною до військкомату разом із сповіщенням про загибель; звернення місцевих мешканців із питань з'ясування долі рідних; листування з пошуку загиблих; документи сільських та місцевих органів влади про пошук зниклих безвісти військовослужбовців; поіменні списки загиблих воїнів за заявами родин, складені районними військкоматами.

Ці документи тривалий час зберігалися під грифом «таємно», досить часто в непристосованих приміщеннях – на горищах, у підвалах тощо. Відповідно відбувалася деструкція паперу, зникав текст, отож деякі документи вже втрачені назавжди. Цю проблему наукові працівники Меморіального комплексу виявили тоді, коли згідно з рішенням Головнокомандувача Сухопутних військ України від 14 лютого 2003 р. до музею на тимчасове експонування були передані по кілька справ із кожної області [8]. Вінницька область була представлена трьома справами Вінницького РВК [1]. Саме тоді виникла ідея створити в музеї об'єднаний Документальний фонд загиблих, джерелами для якого стали матеріали установ Міністерства оборони країни (військові комісаріати й архівні установи, підпорядковані міністерству) та архівні установи України.

Основним джерелом формування Документального фонду загиблих стали військові комісаріати України. Збір документів у цих установах відбувався в кілька етапів.

Перший етап розпочався після звернення керівництва музею до Міністерства оборони України, на підставі якого 22 червня 2006 р. міністр оборони України А. Гриценко ухвалив рішення № 6460/з щодо передачі на довічне державне зберігання повідомлень про загибель воїнів у Другій світовій війні. На основі цього документа командування Сухопутних військ Збройних сил України 1 серпня 2006 р. розіслало начальникам штабів Західного та Південного оперативного командування, начальнику оперативного управління «Північ»,

військовому комісару Автономної Республіки Крим, обласним та Київському міському військовим комісарам телефонограму № 116/2/9386, згідно з якою всі військові комісаріати повинні здійснювати відбір та передачу до музею справ зі сповіщеннями про загибель [37]. Підготовча робота складалася з перевірки архівів обласних та районних військкоматів; відбір відповідних справ та акумулювання їх в одному місці в обласному військовому комісаріаті тривало кілька місяців.

По завершенні підготовчого етапу співробітники музею побували в усіх обласних центрах України. Вінницький обласний військовий комісаріат підготував для передачі до музею основний масив документів у жовтні 2006 р. Після перевірки спеціальною комісією при військкоматі до Меморіалу було передано 288 справ, у яких зберігалося 92 037 документів на загиблих, зокрема: Барсько-Мурованокуриловецького ОРВК – 17 справ (7265 документів), Бершадсько-Теплицького ОРВК – 28 (9511), Вінницького ОМВК – 5 (1307), Вінницько-Тиврівського ОРВК – 1 (869), Гайсинського РВК – 17 (4486), Жмеринського ОМВК – 10 (4357), Іллінецького РВК – 14 (4885), Калинівського РВК – 7 (3103), Козятинського РВК – 13 (3564), Крижопільського РВК – 12 (4368), Липовецько-Погребищенського ОРВК – 16 (3948), Могилів-Подільського ОМВК – 45 (10 127), Немирівського РВК – 15 (3610), Тростянецького ОРВК – 27 (7335), Тульчинського РВК – 12 (5670), Хмільницького ОРВК – 27 (7793), Шаргородського РВК – 6 (3005), Ямпільсько-Томашпільського ОРВК – 16 справ (7308 документів) [12].

Другий етап формування фонду тривав упродовж 2008 – 2010 рр. Після опрацювання справ, зібраних у ході першого етапу, співробітники музею встановили, що Документальний фонд не обмежується лише сповіщеннями про загибель. Цей фонд можна вважати остаточним за наявності алфавітних книг надходження сповіщень до військкомату, книг обліку видачі сповіщень рідним загиблих, іменних списків на загиблих та зниклих безвісти, а також справ, що містили листування з приводу пошуку загиблих. Тоді керівництво музею в черговий раз звернулося до Міністерства оборони України з проханням передати вищеназвані справи. На підставі цього звернення начальник штабу Сухопутних військ Збройних сил України видав розпорядження від 9 квітня 2008 р. №116/2/2/4393 начальникові штабу – першому заступнику командувача військ Західного оперативного командування, начальнику штабу – першому заступникові командувача військ Південного оперативного командування, начальникові Територіального управління «Північ» про передачу військовими комісаріатами до Меморіального комплексу відповідних справ [34].

10 квітня 2008 р. начальник управління Західного оперативного командування видав розпорядження № 18/2/1022, згідно з яким усі підлеглі обласні комісаріати, зокрема й Вінницький, повинні продовжити роботу зі збору документів. До Вінницького ОВК адміністрація музею надіслала лист з уточненнями щодо відсутніх справ (Додаток 1) та поясненнями, чому ці справи мають бути передані [37]:

Додаток 1

Назва РВК	Відсутні справи
Барсько-Мурованокуриловецький ОРВК	Книги обліку загиблих, справи зі сповіщеннями про загибель офіцерів, відомості про військові поховання
Бершадсько-Теплицький ОРВК	Книги обліку загиблих, справи зі сповіщеннями про загибель офіцерів, відомості про військові поховання
Вінницький ОМВК	Книги обліку загиблих, справи зі сповіщеннями про загиблих офіцерів, листування з пошуку воїнів, відомості про військові поховання
Вінницько-Тиврівський ОРВК	Книги обліку загиблих, справи зі сповіщеннями про загиблих офіцерів, листування про пошук воїнів, відомості про військові поховання
Гайсинський РВК	Справи зі сповіщеннями про загибель офіцерів, відомості про військові поховання
Жмеринський ОМВК	Книги обліку загиблих, справи зі сповіщеннями про загибель офіцерів, відомості про військові поховання
Іллінецький РВК	Книги обліку загиблих, справи зі сповіщеннями про загибель офіцерів, відомості про військові поховання
Калинівський РВК	Книги обліку загиблих, справи зі сповіщеннями про загиблих офіцерів, листування про пошук воїнів, відомості про військові поховання
Козятинський РВК	Книги обліку загиблих, справи зі сповіщеннями про загибель офіцерів, відомості про військові поховання
Крижопільський РВК	Книги обліку загиблих, справи зі сповіщеннями про загибель офіцерів, відомості про військові поховання
Липовецько-Погребищенський ОРВК	Книги обліку загиблих, сповіщення про загибель офіцерів, листування про пошук воїнів, відомості про військові поховання
Могилів-Подільський ОМВК	Книги обліку загиблих, справи зі сповіщеннями про загибель офіцерів, відомості про військові поховання
Немирівський РВК	Книги обліку загиблих, справи зі сповіщеннями про загибель офіцерів, листування про пошук полеглих воїнів, відомості про військові поховання
Тростянецький РВК	Книги обліку загиблих, сповіщення про загибель офіцерів, відомості про військові поховання
Тульчинський РВК	Книги обліку загиблих, сповіщення про загибель офіцерів, листування про пошук воїнів, відомості про військові поховання

Назва РВК	Відсутні справи
Хмільницький ОРВК	Книги обліку загиблих, листування про пошук полеглих воїнів, відомості про військові поховання
Шаргородський РВК	Книги обліку загиблих, сповіщення про загиблих офіцерів, листування про пошук воїнів, відомості про військові поховання
Ямпільсько-Томашпільський ОРВК	Книги обліку загиблих, сповіщення про загибель офіцерів, листування про пошук воїнів, відомості про військові поховання

20 жовтня 2008 р. Вінницький обласний військовий комісаріат надіслав телефонограму АСУ/22/1321 у районні військкомати про перевірку наявності відповідних документів. На підставі відповідей районних та міських військкоматів були виявлені документи, які залишилися у військкоматах. Також було встановлено, що в Гайсинському, Немирівському, Тульчинському та Шаргородському РВК наявні справи не збереглися [38].

Наступний етап передачі відповідних документів відбувся наприкінці жовтня 2008 р. під час відрядження науковців музею до м. Вінниці. Так, обласний військовий комісаріат передав до музею 8 справ: 2 справи Жмеринського ОМВК та 6 Крижопільсько-Піщанського ОРВК. У ході передавання справ була досягнута домовленість про подальшу передачу відсутніх справ. У середині січня 2009 р. Вінницький ОВК передав 43 справи: 17 – Барсько–Мурованокуриловецького ОРВК; 3 – Бершадсько–Теплицького ОРВК; 8 – Іллінецького ОРВК; 2 – Калинівського РВК; 2 – Козятинського РВК; 2 – Крижопільсько–Піщанського ОРВК; 3 – Могилів–Подільського ОРВК; 3 – Тростянецького ОРВК та 2 – Хмільницького ОРВК [12;14].

Перевірка фондів військкоматів тривала, Документальний фонд з обліку людських втрат України у Другій світовій війні поповнювався новими справами. Так, 21 липня 2010 р. Жмеринський ОМВК до Меморіального комплексу передав 25 справ із сповіщеннями про загибель, листуванням про позшук, алфавітними книгами [2]. У серпні 2010 р. Вінницький ОВК надіслав до музею 4 справи Калинівського РВК; 1 справу Немирівського РВК; 5 справ Тростянецького ОРВК та 1 документ Могилів-Подільського ОМВК [3].

Завершальний етап формування фонду загиблих на основі документів, що зберігалися в архівах військкоматів, розпочався у 2012 р. Так, згідно з розпорядженням начальника штабу першого заступника командувача Сухопутних військ № 116/2/2/13311 від 2 листопада 2012 р. для всіх військкоматтів України керівництво музею надіслало лист із переліком відсутніх документів (Додаток 2) [36]:

Додаток 2

№ п/п	Назва військкомату	РВК, які ввійшли після війни	Відсутні документи
1.	**Вінницький**	Кіровський	Іменні списки загиблих та зниклих безвісти, журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації, видача сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування про пошук загиблих та зниклих безвісти, витяги з наказів ГУК про загиблих офіцерів
		Ленінський	
		Свердловський	
2.	**Вінницько-Тиврівський**	Вінницький	Журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації, видача сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування про пошук загиблих та зниклих безвісти, витяги з наказів ГУК про загиблих офіцерів
		Тиврівський	Сповіщення про загибель воїнів, іменні списки загиблих та зниклих безвісти, листування про пошук загиблих та зниклих безвісти, витяги з наказів ГУК про загиблих офіцерів
		Воронцовський	Сповіщення про загибель воїнів, іменні списки загиблих та зниклих безвісти, журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації, видача сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування про пошук загиблих та зниклих безвісти, витяги з наказів ГУК про загиблих офіцерів
3.	**Гайсинський**		Листування про пошук загиблих та зниклих безвісти
4.	**Іллінецько-Оратівський**	Дашівський	Листування про пошук загиблих та зниклих безвісти
		Іллінецький	
		Оратівський	
5.	**Калинівський**		Листування про пошук загиблих та зниклих безвісти

№ п/п	Назва військкомату	РВК, які ввійшли після війни	Відсутні документи
6.	**Козятинський**	Козятинський	Іменні списки загиблих та зниклих безвісти, листування про пошук загиблих та зниклих безвісти
		Комсомольський	Іменні списки загиблих та зниклих безвісти, журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації, видача сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування про пошук загиблих та зниклих безвісти, витяги з наказів ГУК про загиблих офіцерів
		Самгородський	Іменні списки загиблих та зниклих безвісти, журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації, видача сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування про пошук загиблих та зниклих безвісти, витяги з наказів ГУК про загиблих офіцерів
7.	**Крижопільський**	Крижопільський	Листування про пошук загиблих та зниклих безвісти, витяги з наказів ГУК про загиблих офіцерів
		Піщанський	Іменні списки загиблих та зниклих безвісти, журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації, видача сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування про пошук загиблих та зниклих безвісти
8.	**Липовецько-Погребищенський**	Липовецький	Іменні списки загиблих та зниклих безвісти, журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації, видача сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування про пошук загиблих та зниклих безвісти
		Погребищенський	
		Турбівський	
		Плисківський	
9.	**Могилів-Подільський**	Могилів-Подільський	Листування про пошук загиблих та зниклих безвісти
		Чернівецький	Іменні списки загиблих та зниклих безвісти, листування про пошук загиблих та зниклих безвісти
		Яришівський	Листування про пошук загиблих та зниклих безвісти

№ п/п	Назва військкомату	РВК, які ввійшли після війни	Відсутні документи
10.	**Немирівський**	Брацлавський Немирівський Ситківський	Іменні списки загиблих та зниклих безвісти, журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації, видача сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування про пошук загиблих та зниклих безвісти
11.	**Тростянецький**	Ободовський Ольгопільський Тростянецький Чечельницький	Листування про пошук загиблих та зниклих безвісти
12.	**Тульчинський**	Тульчинський Шпиківський	Журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації, видача сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування про пошук загиблих та зниклих безвісти, витяги з наказів ГУК про загиблих офіцерів
13.	**Хмільницький**	Уланівський Літинський Хмільницький	Іменні списки загиблих та зниклих безвісти, журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації, видача сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування про пошук загиблих та зниклих безвісти
14.	**Шаргородський**		Іменні списки загиблих та зниклих безвісти, журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації, видача сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування про пошук загиблих та зниклих безвісти, витяги з наказів ГУК про загиблих офіцерів
15.	**Ямпільсько-Томашпільський**	Ямпільський Томашпільський	Журнали обліку сповіщень про загибель, книги реєстрації, видача сповіщень родинам загиблих, книги обліку загиблих воїнів, листування про пошук загиблих та зниклих безвісти, витяги з наказів ГУК про загиблих офіцерів

На підставі цього запиту військові комісаріати області провели перевірку своїх архівів [47]. На жаль, у більшості військкоматів таких документів не виявилося. До музею було передано лише 9 справ Тростянецького ОРВК та 7 справ Бершадсько-Теплицького ОРВК [6; 7].

Подальша робота над дослідженням Документального фонду загиблих допомогла встановити факти розпорошення докуметів по інших установах – Галузевому державному архіву Міністерства оборони України та державних обласних архівах. Після чергового запиту керівництва музею Міністерство оборони України доручило Головному управлінню виховної та соціально-психологічної роботи Збройних сил України опрацювати звернення. У результаті було ухвалено рішення перевірити фонди Галузевого архіву і (у разі наявності потрібних документів) передати їх до музею [35]. Так розпочалася співпраця з Галузевим державним архівом Міністерства оборони України. 15 квітня 2009 р. до музею було передано 14 справ, що зберігалися у Вінницькій області, а саме: 5 – з Бершадсько–Теплицького ОРВК; 3 – з Вінницького ОМВК; 1 – з Іллінецького РВК; 3 – з Могилів-Подільського ОМВК; 1 – із Тростянецького ОРВК та 1 – з Ямпільсько–Томашпільського ОРВК [4; 5].

Під час перевірки Державного архіву Вінницької області було встановлено, що у фонді Р-1608 зберігається 8 справ із докуметами про загиблих у період Другої світової війни, призваних із м. Вінниця. Це, зокрема, сповіщення на офіцерський та рядовий склад, а також списки тих, хто зник безвісти [15; 16; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25]. Дотепер незрозуміло, чому ці документи потрапили до архіву, адже згідно з наказом міністра оборони СРСР № 0215 від 15 листопада 1975 р. вони повинні зберігатися у військкоматах упродовж 75 років [26]. Державний архів Вінницької області зробив сканографії цих документів і надіслав до музею.

Отже, Документальний фонд з обліку людських військових втрат України у Другій світовій війні налічує 428 архівних справ, а також 8 справ сканографій на військовослужбовців, призваних із Вінницької області. У музеї кожна отримана оригінальна справа з документами була взята на облік із присвоєнням персонального номера.

Науковці не лише вивчають, експонують та досліджують документи, а й оцифровують та вводять їхню інформацію до Всеукраїнської електронної бази даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів у роки Другої світової війни (ВБЗ). До неї вносять відомості про полеглих у 1939 – 1945 рр. та померлих у госпіталях упродовж 1946 р. солдатів та офіцерів Червоної армії, призваних або народжених на території УРСР та в Криму, а також уродженців інших територій, які у графі національність зазначалися як «українці». Уся інформація викладена українською мовою, прізвища воїнів продубльовано російською мовою відповідно до написання в документі-оригіналі. Розбіжності зазначені в дужках. Кожен запис містить посилання на Документальний фонд із номером та назвою документа, на підставі якого воїн був зарахований до категорії безповоротних втрат [27].

Нині до ВБЗ внесено інформацію про **103 673** воїни – уродженці Вінницької області, які віддали свої життя на фронтах Другої світової війни. Зокрема, опрацьовані документи Барсько -Мурованокуриловецького ОРВК, Бершадсько-Теплицького ОРВК, Вінницького ОМВК, Вінницько-Тиврівського ОРВК, Гайсинського РВК, Жмеринського ОМВК, Іллінецько-Оратівсько-Дашівського ОРВК, Калинівського РВК, Козятинського РВК, Крижопільського РВК, Липовецько-Погребищенського ОРВК, Могилів-Подільського ОМВК, Немирівського РВК, Тростянецького ОРВК, Тульчинського РВК, Хмільницького ОРВК, Шаргородського РВК та Ямпільсько-Томашпільського ОРВК. Слід зауважити, що після оцифрування та введення відомостей про полеглих та зниклих безвісти воїнів у роки Другої світової війни до бази далі оригінали документів музейники реставрують та формують у нові справи, які налічують обмежену кількість документів (200 – 250), що в подальшому покращує умови їхнього зберігання. Нині скомплектовано та зшито понад 400 справ документів про воїнів – уродженців Вінницької області.

Основний масив документів про загиблих воїнів вінничан, що зберігається у фондозбірні Меморіального комплексу, – це сповіщення про загибель та списки загиблих й зниклих безвісти в період нацистсько-радянської війни. Однак слід зазначити, що у фонді є «похоронки» на загиблих у військових конфліктах СРСР напередодні цієї війни. Зокрема, у фондосховищі міститься кілька документів на загиблих під час військового конфлікуту з Японією на р. Халхін-Гол 1939 р. [55; 56]. Серед документів фонду є й такі сповіщення, які підтверджують причетність СРСР до розв'язання Другої світової війни. Це «похоронки» на вінничан, які загинули в період радянсько-польської війни 17 вересня – 6 жовтня 1939 р. [50; 52; 53; 54]. На жаль, мешканців Вінниччини не оминула й радянсько-фінляндська війна (30 листопада 1939 – 13 березня 1940 рр.), про що свідчать сповіщення про загибель [48; 49] (додаток 3).

Документальний фонд, зібраний у музеї, унікальний тим, що дає змогу простежити історію пошуку та встановлення доль загиблих воїнів. Рідні, які розшукували своїх синів, чоловіків, батьків та братів, заповнювали анкети, у яких указували біографічні відомості про розшукуваного [57] (додаток 4).

Серед документів фонду загиблих воїнів, призваних військкоматами Вінницької області, слід згадати про останні листи із фронту, які долучалися до запитів про розшук як підтвердження про участь розшукуваного у війні [51]. Таких листів зберігається кілька десятків. Ці документи є унікальними, позаяк з їх допомогою можна розкрити низку важливих питань, зокрема дослідити повсякденне життя солдатів, установити основну мотивацію, яка штовхала бійців іти під кулі, тощо (додаток 5).

Додаток 3

НКО—СССР Ф. № 4

Управление по учету погибшего и пропавшего без вести рядового и сержантского состава

Наш исх. № 6042 12 июля 1949

Дашевскому РВК

Известите гр. На № 457 от 30.6.49г.
(фамилия, имя, отчество)

проживающ

что военнослужащий солдат
должность, военное звание

МОГИЛА Василий Остапович
фамилия, имя и отчество

уроженец: Винницк.обл , Дашевск.р-на, с.Камник

рождения 1916 года ~~[illegible]~~ Родину у реки Ханхел-Гол

погиб „3 июля 1939г.
погиб

Похоронен
место похорон

Начальник отдела
Генерал-майор Шавельский

тдела

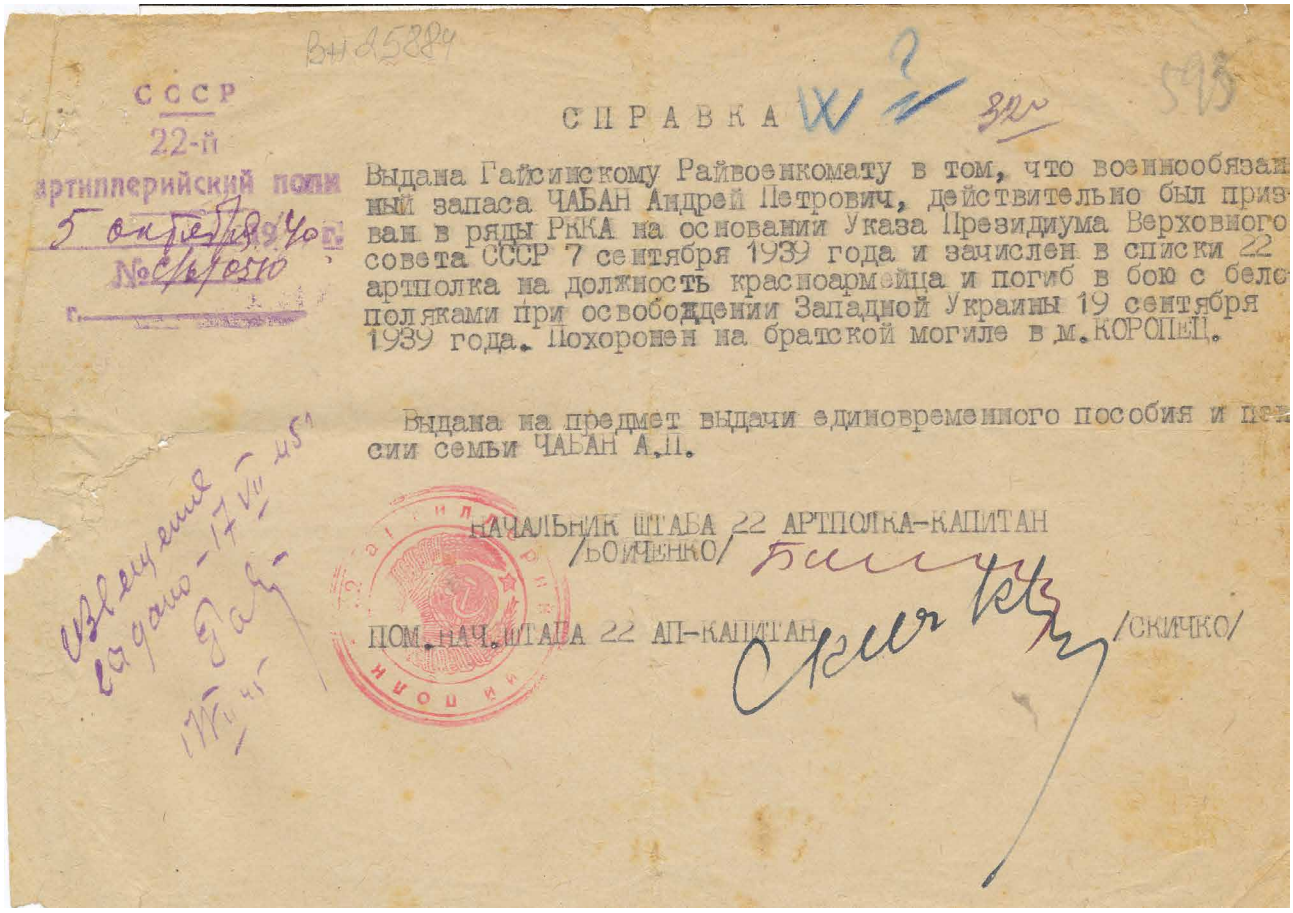

СССР
22-й
артиллерийский полк
5 октября 1940 г.
№ С/6/0510

СПРАВКА

Выдана Гайсинскому Райвоенкомату в том, что военнообязанный запаса ЧАБАН Андрей Петрович, действительно был призван в ряды РККА на основании Указа Президиума Верховного совета СССР 7 сентября 1939 года и зачислен в списки 22 артполка на должность красноармейца и погиб в бою с белополяками при освобождении Западной Украины 19 сентября 1939 года. Похоронен на братской могиле в м.КОРОПЕЦ.

Выдана на предмет выдачи единовременного пособия и пенсии семьи ЧАБАН А.П.

НАЧАЛЬНИК ШТАБА 22 АРТПОЛКА-КАПИТАН
/БОЙЧЕНКО/

ПОМ.НАЧ.ШТАБА 22 АП-КАПИТАН /СКИЧКО/

Извещение выдано 17 VII 45

Додаток 3

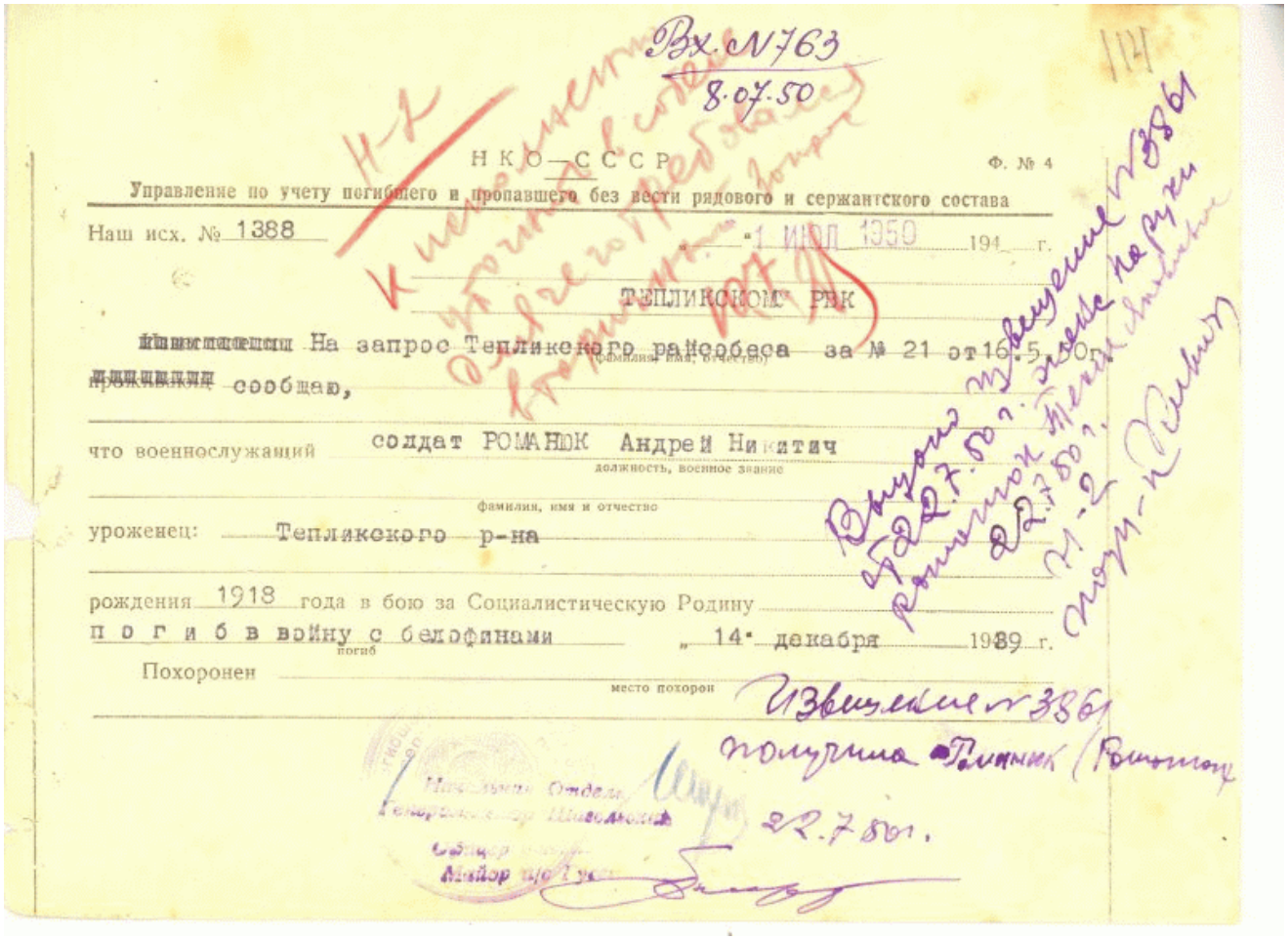

Вх. №763
8.07.50

Н К О — С С С Р Ф. № 4

Управление по учету погибшего и пропавшего без вести рядового и сержантского состава

Наш исх. № 1388 "1 ИЮЛ 1950 194 г.

ТЕПЛИКОМУ РВК

На запрос Тепликского райсобеса за № 21 от 16.5.50 г.
(фамилия, имя, отчество)
сообщаю,

что военнослужащий солдат РОМАНЮК Андрей Никитич
должность, военное звание
фамилия, имя и отчество

уроженец: Тепликского р-на

рождения 1918 года в бою за Социалистическую Родину

погиб в войну с белофиннами „ 14 декабря 1939 г.
погиб

Похоронен
место похорон

Извещение №3861
получила Романюк (Романюк)
22.7.50 г.

Додаток 4

38

НАЧАЛЬНИКУ ОТДЕЛА ПО УЧЕТУ ПОГИБШЕГО И ПРОПАВШЕГО БЕЗ ВЕСТИ РЯДОВОГО И СЕРЖАНТСКОГО СОСТАВА СОВЕТСКОЙ АРМИИ.
Гор. Москва – 160
На № _____ от "____" _____ 19___ г.

Ниже сего представляю сведения о розыскиваемом:

1. Фамилия, имя и отчество	Данилоук Петр Федорович
2. Год рождения	1920.
3. Место рождения	с. М. Мочулка, Теплинского р-на Винницкой обл.
4. Каким РВК призван, когда и в какую часть направлен	Новотроицким РВК Ворошиловградской обл. в 1940.
5. Воинское звание	Не известно
6. Занимаемая должность	Не известно
7. Когда прекратилась письменная связь	до призыва – 1940 года
8. Воинский адрес по последнему письму	Не было письм.
9. Где проживал до призыва	хутор Иванград Ново-Павловского р-на Ворошиловградской обл.
10. Дополнительные данные о розыскиваемом, письма товарищей сообщения в/части, свид. показания	Георгиевский и Апанасенковские РВК Ставропольского края, на наш запрос о дате призыва, из-за отсутствия архивных данных не могли дать ответа о достоверном призыве
11. При наличии сведений о гибели указать где и когда погиб	
12. Кто розыскивает	Данилоук Екатерина Ивановна
13. Родственное отношение заявителя к погибшему	Мать
14. Адреса места жительства	с. М. Мочулка.
15. Личное заключение райвоенкома	Для проверки по учетным данным отдела
16. Приложение:	нет

ТЕПЛИКСКИЙ РАЙВОЕНКОМ
МАЙОР /ИЛЬЯКОВ/
ОФИЦЕР РАЙВОЕНКОМАТА
ЛЕЙТЕНАНТ в/с /СЕМЕНОВ/

Додаток 5

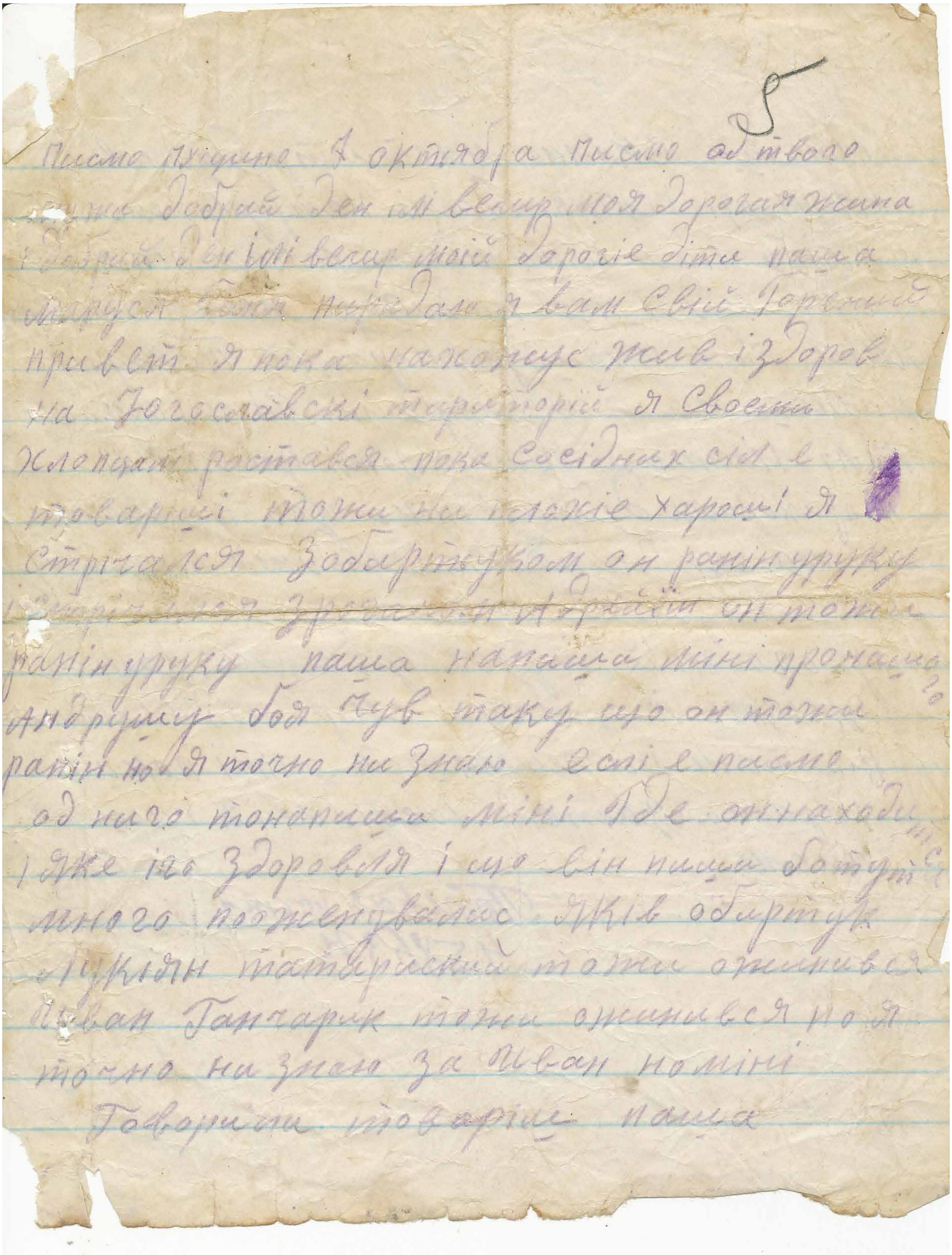
5
Писмо пишимо 1 октября писмо од твого
[illegible] добрий ден і вечир моя дорогая жина
і добрий ден і вечир мої дорогіє діти паша
Маруся [illegible] передаю я вам свій Горячий
привет я пока нахожус жив і здоров
на Югославскі териториї я своєми
хлопцами растався пока сосідних сіл є
товариші тожи ни плохіє хароші я
стрічался з Бабричуком он ранін у руку
і стрічался з [illegible] Андрійом он тожи
ранін у руку паша напиши мині про нашого
Андрійку бо я чув такуй що он тожи
ранін но я точно ни знаю єслі є писмо
од нього то напиши мині где он находиться
і яке його здоровля і що він пише бо тут
много поженувалис Яків Обартук
Лукіян Татарський тожи ожинився
Іван Ганчарик тожи ожинився но я
точно ни знаю за Іван но мині
Говорили товаріщі паша

Додаток 5

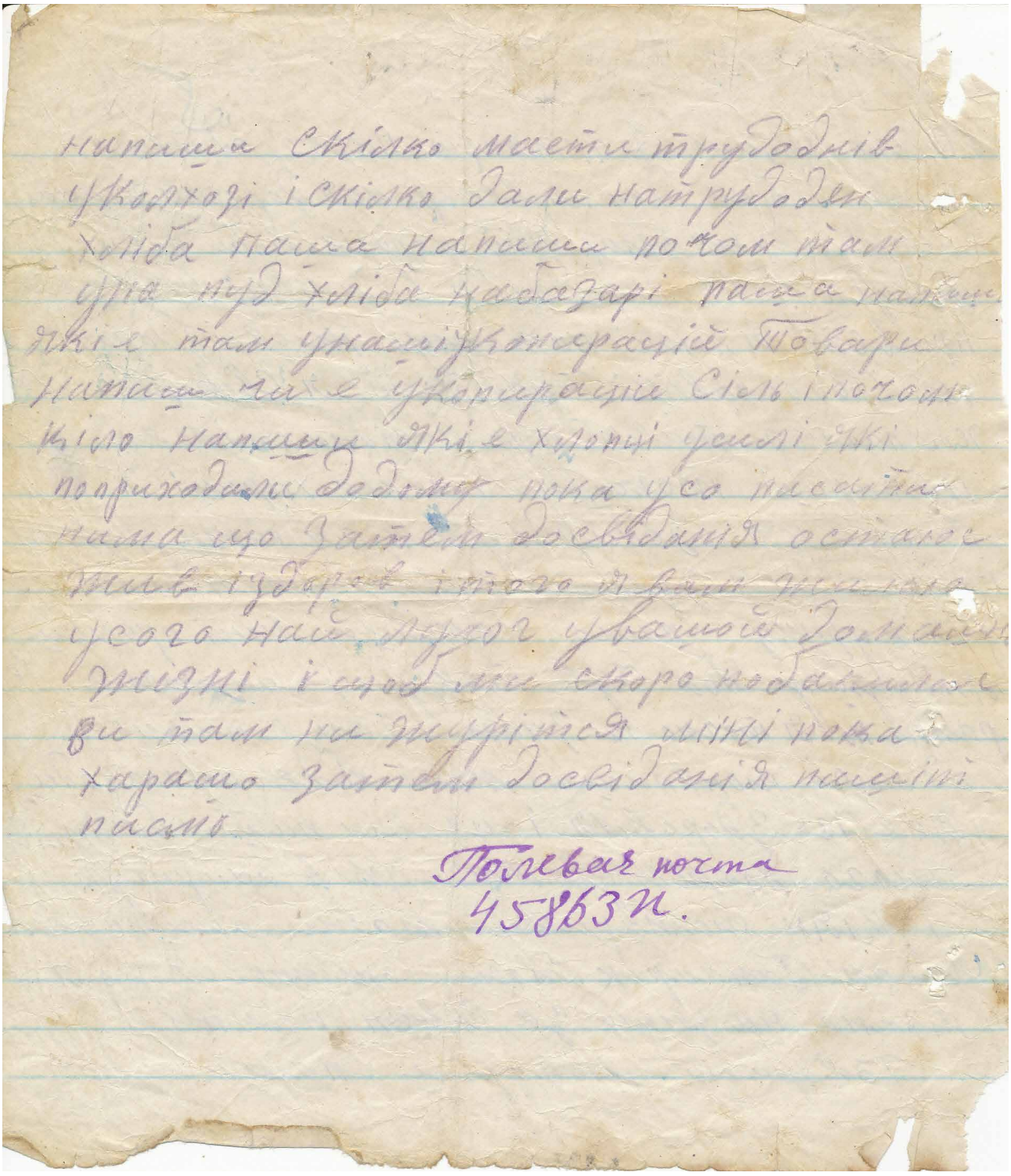

Полевая почта
45863 п.

Отож на прикладі зібраного в Меморіальному комплексі Документального фонду людських військових втрат у війні 1939 – 1945 рр. по Вінницькій області можна впевнено стверджувати, що Національний музей історії України у Другій світовій війні є центром зберігання та увіковічення пам'яті загиблих воїнів-українців у період Другої світової війни на території України.

Джерела та література:

1. *Акт № 61 від 15.05.2008 р. приймання предметів на матеріально відповідальне зберігання // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
2. *Акт передачі справ з документами про призов та загибель військовослужбовців у роки Великої Вітчизняної війни Жмеринським ОМВК до Меморіального комплексу від 21.07.2010 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
3. *Акт передачі справ з документами про загибель військовослужбовців у роки Великої Вітчизняної війни Вінницьким ОВК до Меморіального комплексу від 12.08.2010 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
4. *Акт приймання-передачі документів на загиблих військовослужбовців Вінницького ОМВК у роки Великої Вітчизняної війни Галузевим державним архівом Міністерства оборони України (далі ГДАМО України) до Меморіального комплексу від 15.04.2011 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
5. *Акт приймання-передачі документів на загиблих військовослужбовців Вінницької області у роки Великої Вітчизняної війни ГДАМО України до Меморіального комплексу від 15.04.2011 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
6. *Акт приймання-передачі документів на загиблих у період ВВВ Тростянецьким ОРВК до Меморіального комплексу від 09.12.2013 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
7. *Акт приймання-передачі документів на загиблих у період ВВВ Бершадсько-Теплицьким ОРВК до Меморіального комплексу від 16.06.2014 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
8. *Акт про тимчасову передачу повідомлень на загиблих воїнів Макарівського РВК Київської обл. від 18.03.2003 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
9. *Архив воинов, погибших, умерших от ран и без вести пропавших в годы Великой Отечественной войны [електронний ресурс] // Режим доступу http://www.memory.dag.com.ua/.*
10. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. Головна редакційна колегія (І.О. Герасимов та ін.). – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.*
11. *Великая Отечественная без грифа секретно. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев и др. – М.: Вече, 2009 – 384 с.*
12. *Відомість передачі повідомлень на офіцерів, сержантів, солдатів, алфавітних книг обліку отриманих повідомлень на загиблих чи пропалих безвісти в період ВВВ Вінницьким ОВК у Національний музей історії Великої Вітчизняної війни м. Київ від 11.10.2006 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
13. *Відомість передачі повідомлень на офіцерів, сержантів, солдатів алфавітних книг обліку отриманих повідомлень на загиблих чи зниклих безвісти в період ВВВ Вінницьким ОВК у Національний музей історії Великої Вітчизняної війни м. Київ від 29.10.2008 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
14. *Відомість передачі повідомлень на офіцерів, сержантів, солдатів, алфавітних книг обліку отриманих повідомлень на загиблих чи зниклих безвісти в період ВВВ Вінницьким ОВК у Національний музей історії Великої Вітчизняної війни м. Київ від 19.01.2009 р. // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
15. *Державний архів Вінницької області (далі ДАВО) – Ф. Р-1608. – Оп. 2. – Спр. 1. – 183 арк.*
16. *ДАВО – Ф. Р-1608. – Оп. 2. – Спр. 2. – 38 арк.*
17. *ДАВО – Ф. Р-1608. – Оп. 2. –Спр. 3. – 30 арк.*

18. *ДАВО – Ф. Р-1608. – Оп. 2. – Спр. 4. – 68 арк.*
19. *ДАВО – Ф. Р-1608. – Оп. 2. – Спр. 5. – 123 арк.*
20. *ДАВО – Ф. Р-1608. – Оп. 2. – Спр. 6. – 22 арк.*
21. *ДАВО – Ф. Р-1608. – Оп. 2. – Спр. 7. – 224 арк.*
22. *ДАВО – Ф. Р-1608. – Оп. 2. – Спр. 8. – 80 арк.*
23. *ДАВО – Ф. Р-1608. – Оп. 2. – Спр. 9. – 48 арк.*
24. *ДАВО – Ф. Р-1608. – Оп. 2. – Спр. 10. – 65 арк.*
25. *ДАВО – Ф. Р-1608. – Оп. 2. – Спр. 15. – 11 арк.*
26. *ГДАМО України – Ф. 4370. – Оп. 45747 – Спр. 1. – 363 арк.*
27. *Интервью И.В. Сталина о речи Черчилля в Фултоне // Правда. – 1946. – 14 марта.*
28. *Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2013.*
29. *Книга Пам'яті України. Вінницька область. / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін. – т. 1 – 9. – К., Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. – 1994 –1997.*
30. *Книга Пам'яті України. Вінницька область. / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін. – т. 9. – К., Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. – 1997. – 53 с.*
31. *Книга Пам'яті України. Житомирська область. / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін. – т. 10. – Житомир: редакційно-видавниче державне підприємство «Льонок», 1996. – 768 с.*
32. *Книга Пам'яті України. Запорізька обл.: м. Запоріжжя (А – О) / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 504 с.*
33. *Книга ПамятиУкраины. Николаевская область / обл. ред.: А.Д. Коваль (председатель), В.А. Васильев (зам. председателя) и др. – т. 1. – Одесса: Маяк, 1995. – 728 с.*
34. *Книга реєстрації поштової кореспонденції НМІУДСВ – В/х № 392/2008.*
35. *Книга реєстрації поштової кореспонденції НМІУДСВ. – В/х № 65/2009.*
36. *Книга реєстрації поштової кореспонденції НМІУДСВ. – В/х № 101/2013.*
37. *Книга реєстрації поштової кореспонденції НМІУДСВ. – Вих. № 596/2008.*
38. *Копії телефонограм військових комісаріатів Вінницької обл. до Вінницького ОВК з приводу перевірки наявності документів на загиблих //Архів науково-дослідного відділу НМІУДСВ.*
39. *Копія телеграми Начальника штабу – першого заступника командувача Сухопутних військ Збройних сил України начальникам штабів Західного та Південного ОК, начальнику територіального управління «Північ», військовому комісару АР Крим, обласним та Київському МВК // Науково-документальне зібрання НМІУДСВ.*
40. *Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів: «Наукове Товариство ім. Т.Шевченка», 1993. – 685 с.*
41. *Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах другої світової війни / за ред. В.Д. Конашевича. – К.: Пошуково-виданиче агентство «Книга Пам'яті України», 1996. – 568 с.*
42. *Обобщенный банк данных о защитниках Отечества [електронний ресурс] // Режим доступу: www.obd-memorial.ru.*
43. *Приказ народного комиссара обороны Союза ССР № 138 от 15 марта 1941 г. [електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.soldat.ru/doc/nko/1941.html.*
44. *Приказ заместителя народного комиссара обороны № 023 от 4 февраля 1944 г. [електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.soldat.ru/doc/nko/text/1944-023.html.*

45. *Рибченко Л.В. Довідка про втрати // Наукова частина Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі НМІУДСВ).*
46. *Ругаль В.П. Книга Пам'яті України як статистичне джерело з обліку втрат українського народу в період Великої Вітчизняної війни / В.П. Ругаль // ОДІССОС. Актуальні проблеми історії, археології та етнології / Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. Історичний ф-т. – Одеса, 2012. – Вип.4. – С. 163 – 166.*
47. *Супровідний лист № 1154 від 11.12.2013 р. Тростянецького ОРВК про передачу документів // Архів науково-дослідного відділу НМІУДСВ.*
48. *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс – Всеукраїнська база загиблих (далі Фонди НМІУДСВ – ВБЗ) – Вн-02838.*
49. *Фонди НМІУДСВ – ВБЗ – Вн-05203.*
50. *Фонди НМІУДСВ – ВБЗ – Вн-10066.*
51. *Фонди НМІУДСВ – ВБЗ – Вн-16907.*
52. *Фонди НМІУДСВ – ВБЗ – Вн-22972.*
53. *Фонди НМІУДСВ – ВБЗ – Вн-22972.*
54. *Фонди НМІУДСВ – ВБЗ – Вн-25884.*
55. *Фонди НМІУДСВ – ВБЗ – Вн-35279.*
56. *Фонди НМІУДСВ – ВБЗ – Вн-40352.*
57. *Фонди НМІУДСВ – ВБЗ – Вн-40390.*

© Владимир РУГАЛЬ

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКАЯ БАЗА ПОГИБШИХ ВИННИЧИНЫ В НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ ИСТОРИИ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

Освещается история формирования, сохранения и обработки документального фонда погибших воинов Красной армии в 1939 – 1945 гг., призванных с территории области, в Национальном музее истории Украины во Второй мировой войне.

Ключевые слова: *документальный фонд погибших, извещения о гибели, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, Винницкая область.*

© ***Volodymyr RUHAL***

THE SOURCE BASE OF THE PERISHED OF THE VYNNYTSYA REGION IN THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR

The most terrible event in the history is a war that is consuming the precious in human life – a life. During the XXth century held two bloodiest and the most terrible wars, which that broke off millions of human lives. The Second World War took over 60 million lives.

Ukraine is one of the countries that are most affected by the war. Even today, when the complete already passed 71, we can not call all compatriots, which died during Second World War.

Many researchers have tried to establish the loss of Ukraine in the Second World War, using a variety of sources. It should be noted that in Soviet times to access archived documents on this issue was restrictions could only appeal figures who asserted state.

Scientists from the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War also contributed to establishing the truth about the sacrificial of Ukraine in the war. First they started with picking up the documentary fund of the perished.

On the example of the Vinnytsia region covers the issues of sources base of the concerns raised. Shown history of formation, preservation and study in the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War the documentary fund of the perished soldiers of the Red Army in 1939 – 1945, which was called up from the territory of our country.

Keywords: *the documentary fund of the perished, the notification of death, the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, Vinnytsia region.*

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

© *Володимир СІМПЕРОВИЧ*

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР «ІЗРАЇЛЬСЬКА МУЗЕОЛОГІЯ ТА КРАЩІ ПРАКТИКИ ПРЕЗЕНТАЦІЇ ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ В МУЗЕЯХ СВІТУ» (м. Львів)

10 – 12 липня 2017 р. на базі Львівського історичного музею відбувся науково-практичний семінар «Ізраїльська музеологія та кращі практики презентації історії єврейського народу в музеях світу». Співорганізаторами заходу виступили: Київський офіс Інституту Кеннана, Благодійний фонд «Надав» та Львівський історичний музей.

У роботі науково-практичного форуму взяли участь музейники з різних регіонів України.

Першого дня під час ознайомлювальної сесії з вітальними промовами виступили директор Київського офісу Інституту Кеннана Катерина Смаглій, директор проектів Благодійного фонду «Надав» Ніколай Борщевський, старший науковий співробітник Інституту Кеннана Ізабелла Табаровська та директор Львівського історичного музею Роман Чмелик. Вони акцентували важливість семінару, потребу подальших наукових досліджень, пам'яттєво-джерельного студіювання та музейних презентацій історії єврейського народу.

Опісля всіх вітальних промов із вступною лекцією «Єврейська музеологія: її предмет та історія» виступили головний куратор Музею історії євреїв Росії Григорій Казовський та директор Дослідницького центру ім. Леоніда Невзліна при Єврейському університеті Єрусалима (Ізраїль) Семен Гольдін. У своєму виступі вчені ґрунтовно розглянули історіографічну ситуацію, пов'язану з вивченістю подієво-фактуальної мозаїки єврейської минувшини; виокремили характерні парадигми історичної політики, пам'яті, комеморування та історієписання проблеми; акцентували основні принципи експонування іудаїки. По закінченні лекції директор Львівського історичного музею Роман Чмелик презентував музейний виставковий проект «Раритети єврейської спадщини».

Другого дня учасники науково-практичного семінару прослухали ґрунтовну лекційну доповідь-презентацію «Музей історії польських євреїв «Полін»:

від ідеї до міжнародного визнання» директора музею історії польських євреїв «Полін» (м. Варшава, Польща) Даріуша Столи. Доповідач надзвичайно рельєфно схарактеризував концепт й особливості становлення музейної інституції, його досягнення та упущення, акцентував особливості наративного музею, окреслив актуалії подальшого музейницького еволюціонування, розповів про механізми конструювання експозиції та наукові й освітні проекти. Не менш цікавими були лекційні кейси директора проектів Благодійного фонду «Надав», члена контентної комісії Музею єврейського народу Beit Hatfutsot (м. Тель-Авів, Ізраїль) Ніколая Борщевського («Музей єврейського народу. Що стоїть за цією назвою?»), головного куратора музею історії євреїв Росії (м. Москва, Росія) Григорія Казовського («Музей історії євреїв Росії: концепція та історія розвитку»), а також наукового консультанта Єврейського музею та Центру толерантності (м. Москва, Росія) Урі Гершовича («Освітні проекти в єврейських музеях»). Наукове інтерпретування та висновкування доповідачів значно підсилювала інтерактивна презентація музейних інституційних здобутків. По закінченні практичної частини, лекторів та учасників комунікаційної платформи запросили на відкриття виставки, підготовленої співробітниками Національного історичного музею Республіки Білорусь «Світло і тінь. Фотографії Льва Дашкевича» (місце презентації та експонування – Львівський історичний музей).

У рамках лекційних дискурсів другого дня учасники семінару відвідали першу зустріч у рамках лекційно-дискусійної програми «Єврейські дні у Ратуші: (Не)Показане минуле музеїв Східної Європи» – дискусію «Окремо про спільне: Яких єврейських музеїв потребує Східна Європа». Дискутантами цієї зустрічі були: Єгор Врадій (Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», м. Дніпро, Україна), Даріуш Стола (Музей історії польських євреїв «Полін», м. Варшава, Польща), Григорій Казовський (Музей історії євреїв Росії, м. Москва, Росія), Урі Гершович (Єврейський музей та Центр толерантності, м. Москва, Росія), Семен Гольдін (Дослідницький центр ім. Леоніда Гольдіна при Єврейському університеті Єрусалима (м. Єрусалим, Ізраїль). На прикладі польських, російських та українських музеїв, учасники дискусії обговорили проблему збереження єврейської спадщини, особливості її репрезентації та прирощення до національного наративу України.

Третього дня роботи семінару учасники ознайомилися з вичерпними лекційними виступами директора Галузевого державного архіву Служби безпеки України Андрія Когута («Чим цікаві архіви КДБ для єврейських музеїв?») та директора проектів міжнародної архівної програми Наукового центру Меморіального музею пам'яті жертв Голокосту (м. Вашингтон, США) Вадима Алцкана («Втрачена сторінка: історія єврейських громад як частина загальнонаціональної спадщини України»). По закінченні було висновковано підсумки науково-практичного семінару.

Комунікаційні платформи на кшталт цього науково-практичного семінару, є надзвичайно цінними, значимими та актуальними подіями і в науково-

музейному, і в освітньо-комунікативному просторі. Загалом кейсові розмірковування та дискусійні висновки можна виокремити в такі узагальнюючі тези: - сучасна музейна інституція має інтегрувати в собі елементи класичного, артефактного, а також так і наративного музеїв; - музейний наратив має продукувати не лише історію титульної нації, а й минувшину інших націй і національностей; - музейний наратив має маніфестувати історичну правду, унапрямлюватися на антропологізацію історії та спонукати рефлексувати. Проведений науково-практичний форум надасть нових імпульсів у музейних дослідженнях та презентаційних практиках і стане дієвою платформою для фахових дискусій та освітньо-комунікативних і репрезентаційних програм у майбутньому.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

© *Олександр ЛИСЕНКО*

ІДЕОЛОГІЯ ПРИНЕСЕНА НА БАГНЕТАХ

[Рецензія на рукопис: Куцька О.М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи (1944 – 1945 роки). Монографія / Олеся Миколаївна Куцька. – Л., 2016. – ____с.]

Сучасні події, що відбуваються в «гарячих» точках планети, і насамперед в Україні, яка стала об'єктом агресії Російської Федерації, ще раз переконують у високій ефективності інформативних засобів впливу як на конкретного супротивника, так і на міжнародну спільноту загалом. Ідеологічний формат протистояння вже давно перетворився на один із вирішальних чинників досягнення переваги над опонентом.

З огляду на це аналіз історичного досвіду в цій сфері видається надзвичайно актуальним і повчальним. Більше того, його креативний потенціал, творчо осмислений і модифікований, є цілком прийнятним для застосування в нинішній час.

Наприкінці XX ст. світ втягнувся в період великих конфліктів нового покоління, однією з важливих складових площин ведення боротьби в яких є інформаційний простір, а дієвою зброєю – пропаганда. Проте такого типу протистояння не є новою формою протиборства в історії війн. Вагомим джерелом для усвідомлення тенденцій розвитку форм і способів пропагандистського впливу на війська і населення ворога є остання

світова війна. Монографія О.М. Куцької – це спроба комплексно проаналізувати радянську спецпропаганду, що розгорнулася під час просування Червоної армії країнами Європи в 1944 – 1945 рр. та в перші повоєнні часи, висунути альтернативні до радянського дискурсу оцінки її ефективності, запропонувати авторське бачення її впливу в кожному конкретному випадку перебування радянських військових контингентів у країнах Європи.

Незважаючи на ґрунтовні дослідження пропаганди як одного з інструментів ведення Другої світової війни, дослідники здебільшого оминали питання пропагандистського забезпечення бойових дій Червоної армії в наступальних операціях у Європі або торкалися його в окремих загальних рисах. Це стосується і найбільш відомих праць, у яких приділяється увага інформаційній війні в 1939 – 1945 рр.: «Психологическая война» Д. Волкогонова, «Секреты психологической войны» С. Криська, «Пропаганда как оружие в войне» Р. Зульцмана, «Как переключают народы» Г. Почепцова та інших. Насамперед інтерес становлять праці М. Данілова «Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета» та авторського колективу на чолі з О. Бабіним «Освободительная миссия Советских Вооруженных сил в Европе во Второй мировой войне», у яких поряд із розкриттям ходу бойових дій радянських військ на території окремих держав епізодично подаються відомості про ідеологічні акції радянських служб. Попри те, що вищезгадані видання містять значний емпіричний матеріал, інформація, яка комплексно розкривала б проблему пропагандистського забезпечення дій Червоної армії за межами СРСР, в них відсутня, а наявні факти ідеологічної і пропагандистської роботи не мають упорядкованого характеру і не дають можливості відтворити цілісну картину інформаційно-психологічної роботи. Більше того, однозначність трактування взаємовідносин місцевого населення країн Європи з червоноармійцями, що простежується в літературі, яка датується 1946 – 1980 рр., суперечить інтерпретаціям теперішніх дослідників.

У сучасній Україні цієї проблематики частково торкалися такі дослідники, як О. Буцько, М. Михайлюк, О. Салата, В. Шайкан, І. Муковський, С. Павловський та інші.

Структуру праці обумовлюють творчий задум і концепція авторки, проблемно-хронологічний та комплексний підходи до реконструкції подієвого полотна.

Монографія складається з шести логічно побудованих і пов'язаних між собою розділів. Перші два з них є свого роду ввідними у загальний контекст дослідження, оскільки розкривають структуру та функції органів, на які було покладено ведення пропаганди на територіях за межами СРСР, і характеризують, так би мовити, стартовий морально-психологічний стан військовослужбовців протиборчих сторін на момент, від якого починається відлік наступних подій. Таке «підведення» дає змогу отримати підґрунтя для розуміння подаль-

ших процесів, пов'язаних із пропагандистським забезпеченням бойових дій та повоєнного перебування радянських військ у країнах Європи.

Дослідниця детально характеризує засадничі підходи Кремля до організації агітаційно-пропагандистських служб, їх інституційного становлення і розвитку, конструювання основних ідеологічних меседжів та структуризації функцій, матеріально-технічного забезпечення.

У праці пропагандистські акції радянських інформаційних служб розглядаються у двох площинах: у першій ідеться про морально-психологічне забезпечення противниками особового складу власних військ, у другій – про ідеологічний вплив на громадськість європейських країн.

На нашу думку, найважливішими в концептуальному плані є розділи з третього – до шостого, у рамках яких авторка доволі докладно реконструювала варіанти, форми та способи ведення радянськими спецпропагандистами інформаційного впливу на кожну конкретно взяту країну. Варто погодитися з тим, що характер, спрямування й особливості радянської пропаганди наприкінці Другої світової війни залежали від історичних зв'язків європейських держав із Радянським Союзом, змісту укладених між ними договорів, позиції керівництва цих держав напередодні та в ході війни, стратегічних планів Кремля в повоєнному перерозподілі сфер впливу, а також від позиції союзників СРСР у війні тощо.

При цьому дослідниця уникає в оцінках міфологеми-кліше «Червона армія – визволителька», натомість намагається розгорнути характеристику поглядів усіх задіяних у війні сторін. Унаслідок цього вона справедливо доходить висновку, що мешканці країн, у яких перебували радянські війська, сприймали їх присутність як визволення від нацистської окупації і, водночас як новий етап поневолення – комуністичний. Разом із тим науковець показує, що одночасно з негативним ставленням значної частини європейців до радянських військ були й зони порозуміння і співпраці, симпатії людей до СРСР, інакше радянське військово-політичне керівництво не спромоглося б створити в багатьох країнах нові партійні інституції та закріпити там прорадянську владу.

Диференційований підхід дав змогу простежити певні відмінності в ментальності та способі сприйняття комуністичної пропаганди в різних державах – з одного боку, та вибір адекватних засобів інформаційного впливу в кожному конкретному випадку – з іншого. Адже не потрібно спеціально доводити, що морально-психологічний стан і ступінь готовності до сприйняття ідеологічних посилів Кремля по-різному були неоднаковими в Румунії, Польщі, Чехословаччині, Румунії, Болгарії, Югославії, Австрії, Фінляндії та Норвегії.

Цілком виправданим з огляду на це видається виокремлення сюжетів, що стосуються інформаційного протистояння на території ІІІ Райху, у окремий розділ.

Цінними з практичного погляду є висновки автора, визначені в «Післямові», оскільки там подано обґрунтовані аналогії радянської пропаганди на зарубіжну

аудиторію наприкінці останньої світової війни і російської пропаганди довкола українського питання в 2014 – 2016 рр. та пропонуються рекомендації щодо особливостей і практичного застосування матеріалу монографії на сучасному етапі.

Пізнавальний потенціал праці доповнюють документальні додатки та фотознімки.

Загалом монографія О.М. Куницької справляє позитивне враження як комплексне дослідження важливої наукової проблеми, виконане в руслі сучасних методологічних вимог і тезаурусу. Праця позначена авторськими трактуваннями й оцінками складних (часом суперечливих процесів і явищ), доволі ґрунтовно підкріпленими фактичним матеріалом і переконливою теоретичною аргументацією.

Наукова і практична значущість такого доробку є безсумнівною. Проте, як кожне завершене дослідження, монографія О.М. Куцької дає підстави для роздумів й окремих зауваг:

1. Праця тільки виграла б, якби авторка дала детальний історіографічний аналіз проблеми, що дало б можливість повніше оцінити її особистий внесок у розробку питань пропаганди під час Другої світової війни.

2. Доцільно було б виділити в окремий розділ взаємовідносини цивільного населення європейських країн, у межі яких вступили радянські війська, з червоноармійцями. Наявний у розділах матеріал із цього питання є дещо розпорошеним.

3. Схвальним є те, що події, які ще нещодавно трактувались однозначно, збагачуються альтернативними поглядами автора. Проте наявні «напівтони» інтерпретації одних і тих самих фактів, з одного боку, свідчать про нечітку позицію авторки, з іншого – потребують подальших спільних розвідок істориків як західних, так і пострадянських країн.

Перераховані вище зауваження мають переважно дискусійний характер і свідчать радше про складність наукової проблематики, що розробляється, необхідність її подальшого вивчення. Сподіваємося, що зазначена тема, як і багато інших, які логічно випливають із спектру питань, викладених у монографії, знайдуть свій подальший розвиток у чергових наукових працях дослідників історії Другої світової війни та спеціалістів з інформаційно-психологічної боротьби.

Загалом монографія підготовлена на належному науковому рівні, вирізняється глибиною дослідження і стане помітним внеском у студіювання актуальних проблем Другої світової війни, зокрема інформаційно-психологічного протиборства. Усе це дає підстави рекомендувати її до друку.

НАШІ АВТОРИ

Калініченко Олександр Олександрович *– старший викладач Інституту Військово-Морських Сил Національного університету «Одеська морська академія», капітан 1 рангу ВМС України у відставці (м. Одеса)*

Лисенко Андрій Андрійович *– кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)*

Лисий Ігор Олегович *– аспірант Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (м. Івано-Франківськ)*

Осипенко Олександр Валентинович *– асистент кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету (м. Одеса)*

Петрухін Сергій Вікторович *– магістр, випускник історичного факультету Криворізького педагогічного університету (м. Кривий Ріг)*

Ругаль Володимир Петрович *– кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)*

Сімперович Володимир Миколайович *– кандидат історичних наук, вчений секретар Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)*

Слободянюк Микола Анатолійович *– кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту (м. Дніпро)*

Слюсаренко Андрій Віталійович *– кандидат історичних наук, доцент, заступник начальника Національної академії сухопутних військ з наукової роботи, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)*

Третяк Володимир Леонідович *– кандидат історичних наук, старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)*

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ. МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада
В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія
Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,
І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),
О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,
П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),
В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група
Т.В. Губань (коректор), А.Ф. Малород (комп'ютерна коректура), С.В. Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 2 (16) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2017. – 122 с.